

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ВОЄННА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій
з дисципліни для здобувачів вищої освіти
першого освітнього рівня «бакалавр»

Електронний ресурс

Рецензенти:

О. М. Тавшунський – кандидат історичних наук, доцент Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Е. О. Хряпін – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії, археології та гуманітарних наук Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 30.01.2025 року)*

Воєнна історія України : конспект лекцій з дисципліни для здобувачів вищої освіти першого освітнього рівня «бакалавр» [Електронний ресурс] / уклад. О. Ю. Кашаба. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – (PDF 118 с.)

У конспекті лекцій «Воєнна історія України» розглянуто основні етапи формування та розвитку війська в Україні від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділена історії окремих військових формувань та воєнних конфліктів, у яких брав участь український народ. Знання воєнної історії дозволить здобувачам освіти системно й комплексно аналізувати воєнно-історичні події, явища, що відбувалися в Україні та світі, а також характеризувати історичні військові аспекти міжнародного військового співробітництва в різні періоди історії України.

Конспект лекцій розроблений на основі завдань курсу, що базуються на робочій навчальній програмі дисципліни, і включає зміст програми курсу, лекційний матеріал, питання для самоконтролю, список літератури, рекомендованої для засвоєння курсу, глосарій.

УДК 355.48:94 (477)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025
© Кашаба О. Ю., уклад., 2025

Зміст

Передмова	4
Лекція 1. Військова справа в давні часи на території України.....	7
Лекція 2. Військо давніх слов'ян. Військова справа Київської Русі. Військо Галицько-Волинської держави.....	14
Лекція 3. Литовсько-польська доба воєнної історії. Виникнення козацького війська в Україні.....	20
Лекція 4. Військо Запорозьке, козацька січ.....	29
Лекція 5 - 6. Військова справа в період Української революції XVII ст.....	42
Лекція 7. Українська армія в добу Гетьманщини.....	55
Лекція 8. Військові формування в Україні у XVIII ст. Участь українців у військових конфліктах XIX ст.	61
Лекція 9. Військові формування українців наприкінці XIX – поч. XX ст.....	65
Лекція 10. Перша світова війна і Україна.....	68
Лекція 11. Українське військо епохи Революції 1917-1921 рр.....	75
Лекція 12. Друга світова війна і Україна (1939-1945).....	83
Лекція 13. Українці в збройних силах СРСР (1922 – 1990 рр.).....	93
Лекція 14. Збройні сили України в період незалежності	97
Лекція 15. Російсько-українська війна	98
Глосарій.....	101
Рекомендована література.....	116

Передмова

Мета викладання вибіркової навчальної дисципліни «Воєнна історія України» – є вивчення організації військової справи на території сучасної України від найдавніших часів до сьогодення, а також ознайомлення із історією окремих військових формувань та воєнних конфліктів, у яких брав участь український народ.

Основні завдання вивчення дисципліни:

- виробити у здобувачів освіти навички системного аналізу ключових етапів і подій воєнної історії України;
- формувати у здобувачів освіти додаткові спеціальні знання з історії війська і зброї, найважливіших битв та пов'язати їх з політичним, економічним і національно-культурним розвитком України від найдавніших часів до сьогодення;
- сформувати уявлення про основні факти, події, процеси з історії українського війська; історію війн, окремих воєнних кампаній, операцій;
- виробити навички самостійної роботи з джерелами та літературою та їх критичного аналізу;
- сформувати у здобувачів освіти такі професійно важливі якості, як етичність, самокритичність, креативність, толерантність, патріотизм тощо;
- сформувати навички творчого мислення, вміння доводити та відстоювати свою особисту громадянську позицію;
- сприяти становленню світоглядних, духовно-моральних цінностей, гуманізації представників студентства як особистостей.

Заплановані результати навчання:

- знати основні факти, події, процеси з історії українського війська; історію війн, окремих воєнних кампаній, операцій;
- вміти аналізувати джерела та працювати з науковою літературою з проблеми історії українського війська;
- характеризувати історичні військові аспекти зовнішньополітичної діяльності та міжнародного військового співробітництва в різні періоди історії України;
- встановлювати хронологічну послідовність історичних подій в межах основних періодів формування та розвитку українського війська;
- показувати зміни, які відбулися в українському війську, ставши основою для створення сучасної Української Армії.

Загальний обсяг курсу – 6 кредитів, 180 год. Лекційні заняття складають – 30 год. (15 практичних занять). Під час лекційних занять розглядаються теоретичні питання, присвячені проблемі організації військової справи на території сучасної України від найдавніших часів до сьогодення, а також знайомлять здобувачів вищої освіти з історією окремих військових формувань та воєнних конфліктів, у яких брав участь український народ.

Воєнна історія включає дві складових: історія війська і історія воєн. При визначенні *історії війська* звертається увага на проблеми, пов'язані

з його організацією. Сюди входять такі питання, як вербування чи набір, мобілізація, поділ на роди військ і допоміжні служби, розподіл окремих родів військ на військові з'єднання різних рангів і різного підпорядкування, фінансування, озброєння, оснащення, фортифікація, розквартирування і постачання, структура командування і вишкіл кадрів. **Історія воєн** – досліджує застосування військ у конкретних випадках: у зовнішній функції – оборони країни від ворога або завоювання сусідніх (несусідніх) земель та при виконанні внутрішніх обов'язків – забезпечення спокою всередині держави.

Мета курсу «Воєнна історія України» полягає в тому, щоб розглянути проблеми воєнної історії, як особливої галузі історичної науки, що покликана, в контексті всесвітньої та вітчизняної історії, досліджувати проблеми історії війн, військових формувань, збройних сил, історії воєнного мистецтва, озброєнь і військової техніки, військової думки тощо.

Завдання курсу:

- надати здобувачам освіти основи знань з воєнної історії;
- виробити навички компаративного бачення причин, характеру та наслідків світових процесів, робити правильні висновки, оцінки, вести наукову дискусію, формувати та відстоювати свою точку зору;
- виробити навички самостійного опрацювання джерел;
- сформувати вміння системно й комплексно аналізувати воєнно-історичні події, явища, що відбувалися в Україні та світі.

Отже, **воєнна історія України** це комплексна наука, яка є національною за своєю глибинною сутністю та водночас постає невід'ємною частиною всесвітньої воєнної історії.

Складові воєнної історії:

- історія воєн;
- історія воєнного мистецтва;
- історія воєнної думки;
- історія озброєння і військової техніки;
- історія військового будівництва.

Спеціальними складовими воєнної історії є:

- воєнно-історичне джерелознавство;
- воєнна історіографія;
- воєнна археографія;
- воєнна антропологія;
- воєнна археологія;
- воєнна біографістика;
- воєнна статистика;
- військова символіка, церемоніал тощо.

Функції воєнної історії, як сфери знань:

- світоглядна, виховна, методологічна, освітня.

Завданням воєнно-історичної науки є – вивчення й узагальнення історичного і, певною мірою, сучасного бойового досвіду й досвіду будівництва збройних сил.

Значення воєнно-історичної науки полягає в тому, щоб допомогти пояснити явища й процеси сучасності з урахуванням їхніх глибинних,

прихованих у минулому причин, виявити під новими формами сталі тенденції. Без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування військової доктрини держави, основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно-державні цілі.

Об'єктом воєнної історії є розвиток військової справи з найдавніших часів до наших днів, тобто усього, пов'язаного з військовою теорією і практикою, будівництвом, вишкілом та діяльністю збройних сил у мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни.

Предметом воєнної історії України є закономірності й особливості розвитку війни і армії на території України, а також військова діяльність українців за межами України. Дослідження цього являє собою головне завдання військової історії України. Доконечна потреба вивчення всіх проявів війни й військової діяльності в межах України зумовлена спадкоємністю, тяглістю, органічним переданням традицій, способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури від етносу до етносу, адже, незважаючи на міграції, у минулому не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносів на території України.

Періодизація розвитку воєнної справи почасти не збігається із загальноісторичною періодизацією, тому що розвиток воєнної справи має свої, певною мірою відмінні від загальноісторичного процесу закономірності, вузлові, етапні моменти.

В історії українських збройних сил вузловими стають не етапи еволюції зброї (озброєння), не способи комплектування (епохи найманих, масових та інших армій), не етапи розвитку стратегії й тактики, а моменти появи і зникнення національної державності.

Визначальним чинником становлення й розвитку національних збройних сил є **національна держава**, з другого боку – **національні збройні сили** є неодмінною умовою постання й збереження національної державності. З будівництва армії розпочинається будівництво держави, знищення армії вирішальне спричинюється до зруйнування держави.

Періодизація воєнної історії:

- воєнна справа Давньої України (до середини IX ст.);
- воєнна історія Києво-Галицького періоду (друга половина IX ст. – 40-ві роки XIV ст.);
- українська воєнна історія в Литовсько-Польську добу (40-ві роки XIV ст. – 1648 р.);
- воєнна історія років української національної революції та доби Гетьманщини (1648 р. – кінець XVIII ст.);
- воєнна історія України в роки російсько-австрійського панування (XVIII ст. – 1917 р.);
- воєнна історія в роки національно-демократичної революції в Україні (1917–1921 рр.);
- розвиток воєнної справи на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.);
- воєнна історія України в добу радянської влади (1921 – серпень 1991 р.);
- воєнна історія незалежної України (1991 р. – теперішній час).

Лекція 1

Військова справа в давні часи на території України

План:

1. Зародження військової справи. Озброєння бронзової доби.
2. Військове мистецтво давніх цивілізацій на території України.
3. Витоки військової підготовки давніх слов'ян (з найдавніших часів до IX ст.).

Ключові терміни і поняття: *військова справа, періодизація України, військове мистецтво, трипільська культура, енеоліт, зброя, кіммерійці, скіфи, сармати.*

Військова справа на території сучасної України в давні часи має багатогранну історію, що охоплює тривалий період від Трипільської культури до створення Давньоруської держави. Військова організація, озброєння та тактика змінювалися залежно від часу, природних умов і сусідніх цивілізацій.

Поява людей сучасного типу на території України припадає на добу пізнього палеоліту (35–10 тис. р. до н.е.). Саме в цю епоху було започатковано суспільну організацію, а людина почала виготовляти знаряддя праці та зброю. Однак перша зброя – камінь, палиця, дротик, ніж – служила виключно для полювання. Ситуація змінюється із завершенням льодовикового періоду, коли на теренах Придніпров'я відбуваються перші збройні сутички. Археологічне підтвердження цьому знайдено в ході розкопок поблизу сіл Волоське та Василівка (Дніпропетровська обл.), де знайдено рештки людей з мікролітами в кістках. Ці знахідки датовані межею палеоліту та мезоліту – приблизно 10 100 років тому. Саме у мезоліті (10–6 тис. р. до н.е.) з'являється й перша зброя дистанційної дії – лук і стріли.

Одним з наслідків неолітичної революції було значне зростання кількості й густоти населення, що, своєю чергою, спричинило збільшення кількості міжплемінних конфліктів. До доби неоліту дослідники відносять зародження військової справи як соціального явища. Свідченням цього є, знову-таки, археологічні знахідки. Зокрема, поряд із багатоцільовою зброєю, яка могла використовуватись і як мисливська, і як бойова, з'являється спеціалізована військова зброя, що не могла застосовуватись на полюванні: кам'яні булави й сокири-молоти (на території України їх поява зафіксована у IV тис. до н.е.). Важливим нововведенням стає поява захисного спорядження – щита. Він еволюціонував із палиці, якою відбивали ворожі удари, у невеликий пристрій з пласкою поверхнею.

У IV–III тисячоліттях до н.е. на теренах України з'являються вироби з міді – настає мідно-кам'яна доба (енеоліт). Основними нововведеннями

у військовій галузі цієї доби стали: створення клинкової зброї (металевих ножів і мечів); поява шолома і натільного обладунку (виготовлялись з органічних матеріалів – шкіри, тканини, посилювались кістяними й роговими пластинами); поява фортифікаційних споруд.

Найяскравішою неолітичною культурою в Україні була Трипільська, хронологічні рамки якої припадають на IV-III тисячоліття до н.е., а територіальні межі охоплюють простори лісостепу від Прикарпаття до Дніпра. Археологічні дослідження дозволяють відтворити вигляд трипільських поселень-протоміст. Будинки в них розташовувались по колу, впритул один до одного, утворюючи своєрідне укріплення. Перед такими фортечними стінами з будинків зводили вали та рови. Для свого часу трипільські укріплення були достатньо надійним захистом від набігів інших племен, оскільки облогової техніки на теренах України в ту епоху ще не знали.

Зброю трипільці виготовляли з каменю, кістки і дерева, зрідка – з міді, а наприкінці існування культури – із бронзи. Найбільш поширені були бойові сокири та сокири-молоти із шліфованого каменю, але вже на початках існування трипільської культури з'являються мідні сокири, які, на відміну від масивних кам'яних, мали вузьке лезо. Певного поширення набула і клинкова зброя – мідні кинджали. Наконечники списів, дротиків та стріл трипільці робили з кременю. Їх вставляли у розщеплене древно, а потім примотували або (у випадку стріл) приклеювали.

Військова організація трипільців будувалась на основі ополчення – військом на час небезпеки ставало усе доросле чоловіче населення. Середніх розмірів протомісто могло виставити до 500 воїнів, що на той час було значною силою. Коней трипільці ще не приручили, тому воювали у пішому строю.

Племена, що населяли степову зону України, зокрема, носії середньостогівської культури (IV-III тис. до н.е.), займались, скотарством. Їхня зброя – стріли, дротики, сокири, булави – була подібна до трипільської, але виготовлялась майже виключно з каменю та кістки. Середньостогівці були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок зброї у похованнях. Носії середньостогівської культури вже приручили коня, створивши передумови для появи кінноти.

На III-II тисячоліття до н. е. на теренах України припадає бронзова доба. Значення війни і зброї у племен цієї епохи значно зростає, з'являються прошарки професійних воїнів, зароджується військова аристократія. Населення України доби ранньої бронзи було представлене племенами-носіями ямної та катакомбної культур. У багатих похованнях цієї доби присутня велика кількість предметів озброєння; на кістках археологи знаходять сліди від ворожої зброї. Носії скотарської ямної культури будували для захисту міста-фортеці з глибокими ровами та кам'яними стінами. Представники ямної культури використовували кам'яні шліфовані сокири (пласкі та сокири-молоти) та рідше металеві сокири, палиці, стріли та дротики з крем'яними чи кістяними

наконечниками, а також кременеві та бронзові кинджали. Поряд із тим, практично не трапляються захисні обладунки, а бронзова зброя ще не набула широкого вжитку, залишаючись статусним, престижним предметом.

У добу ранньої бронзи в українських степах з'являється перший військовий транспорт – колісниця. Використання колісниць дозволяло швидко переміщувати по полю бою воїнів з метальною зброєю, що поливали снарядами ряди менш мобільної піхоти. Це давало потужний психологічний ефект. Колісниця була також престижним видом транспорту, на якому пересувалися воєначальники.

На початку I тисячоліття до н. е. розвиток військової справи племен Північного Причорномор'я був перерваний через переселення зі сходу скотарських іраномовних племен, основою війська яких була кіннота.

Першим племенем на території України, відомим не тільки з археологічних знахідок, а й з писемних пам'яток (Гомер, Геродот, асирійські тексти), є кіммерійці. Вони заселяли причорноморські степи у IX–VII ст. до н. е. Кіммерійці вже вміли виплавляти й обробляти залізо, проте використовували і знаряддя праці та зброю з бронзи. Головним їх заняттям було кочове скотарство, зокрема конярство.

З метою здобути здобич кіммерійці здійснювали військові набіги на сусідні племена. Відомо, що у 720-х роках до н. е. кіммерійці здійснювали напади на державу Урарту, Ассирію. В одній із битв з асирійцями кіммерійці вбили їхнього царя Саргона II, проте були розбиті та відступили з Ассирії. Як найманці кіммерійці служили у різних державах Близького Сходу.

Докладна інформація про військову організацію кіммерійців відсутня, однак беззаперечним є той факт, що для успішного ведення воєн з могутніми близькосхідними державами потрібно було мати потужне військо. Кіммерійці, ймовірно, першими застосовували новаторську техніку бою – верхи на коні. Саме від них техніку кінного бою перейняли асирійці, а від тих – інші народи Стародавнього Сходу. Кіммерійські вершники могли стріляти з лука на ходу, колоти списом та рубати мечем з коня, їм був відомий і «скіфський спосіб» стріляння з лука – з-за спини, під час відступу чи втечі (зображення кіммерійців на етрусській вазі VI ст. до н. е.). Також кіммерійці застосовували колісниця, які вважались елітним родом військ.

Основною зброєю кіммерійського вершника був лук – подібний до пізнішого скіфського і, як і скіфський, зберігався в гориті (комбінованому футлярі для лука і стріл). Також кіммерійці використовували короткі списи. Клинкова зброя була представлена залізними мечами, а для ближнього бою використовувались залізні кинджали. Захисні обладунки кіммерійців маловивчені. Вони використовували панцирі та шоломи, які були атрибутами найзаможніших воїнів. Використовувались щити круглої, овальної чи прямокутної форми. Загалом озброєння кіммерійців можна

вважати передовим для свого часу, воно цілком відповідало тактиці кінного бою.

На рубежі VIII-VII ст. до н.е. у причорноморські степи переселяються племена скіфів, що витісняють кіммерійців. Військо скіфів складало усі здатні тримати зброю, причому необов'язково чоловіки – у скіфських пам'ятках чимало жіночих поховань зі зброєю. Військо очолював цар, однак на прикладі викладеної Геродотом історії скіфо-перської війни відомо, що військо могли очолити декілька царів, один з яких вважався вищим за інших.

Основу скіфського війська становили кінні лучники. Вершники були озброєні також дротиками, списами та короткими мечами. Переважна більшість вершників не мали захисного спорядження, тобто належали до легкої кінноти. Невелику частину війська складали піші воїни. Основною зброєю був скіфський лук, характерний своєю потужністю. Також використовували мечі (акинаки), списи, бойові сокири. Важливу роль грала броня (кольчуги з лусок металу) та щити.

Тактика скіфів будувалась на тому, щоб завдати ворогові якомога більших втрат. Тому скіфи уникали відкритих битв, віддаючи перевагу партизанським діям та пасткам. Їхня стратегія була заснована на маневреності кінноти. Для захисту скіфи використовували кургани, які одночасно слугували могилами і стратегічними об'єктами.

Наприкінці IV ст. до н.е., коли відбувається поступове осідання кочових скіфських племен, скіфи зникають з більшості займаних раніше територій. Вони осідають у Нижньому Подніпров'ї та степовому Криму, де засновують свою державу, відому як Мала Скіфія (Скіфське царство).

У II-I ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї з'являються сармати – кочовий іракомовний народ, споріднений із скіфами. Про значення військового чинника у житті й побуті сарматів свідчить навіть їхня назва, що походить від давньоіранського «saoromant» – «підперезаний мечем». Так само, як кіммерійці та скіфи, сармати були кочовим народом, основу економіки якого становило кочове скотарство. Природним доповненням до кочового скотарства була відпрацьована століттями військово-грабіжницька економіка (збір данини, пограбування, работоргівля, контроль над товаропотоками, найманство).

Сарматське суспільство було цілком воєнізованим. Воно перебувало на ранньокласовій стадії розвитку, з пануванням військово-племінної верхівки. Головним родом військ, як і у скіфів, була легка кіннота. Озброєння вершника складалось з лука й стріл, а також меча, кинджала, іноді доповнювалось списом. Захисне спорядження складалось зі шкіряного панцира й шолома. Але вже в I ст. відбуваються помітні зміни: дедалі більшу роль починає відігравати важка кіннота, яка складала дружини ватажків. Захищений панциром з металевих або рогових пластинок і конічним шоломом, знатний воїн сарматів перекидав супротивника списом і добивав його довгим мечем вершника. Своїх коней «лицарі» сарматів теж одягали в спеціальні обладунки. Довгі мечі сармати

носили на лівому боці, а на правому – короткі кинджали, схожі на скіфський акінак.

Отже, можемо констатувати, що кочові народи, які проживали на теренах сучасної України здобули славу справних воїнів через поєднання кількох ключових факторів:

- географічних умов;
- способу життя;
- військової організації;
- культурних традицій.

Спадок кіммерійців, скіфів і сарматів залишив помітний слід у військовій історії регіону й вплинув на розвиток військової справи у наступні епохи.

Військова підготовка давніх слов'ян була тісно пов'язана з їхнім способом життя, соціальною організацією та необхідністю захищатися від зовнішніх загроз. Як і у багатьох ранніх суспільствах, військові навички формувалися поступово, починаючи з дитинства, і передавалися від покоління до покоління. Характер військової підготовки слов'янських племен, що мешкали на території сучасної України, був зумовлений геополітичним та географічним положенням.

Розміщення у центрі Європи, помірний клімат, родючі ґрунти, відносна незахищеність території зовнішніми, природними перешкодами (гірські масиви, моря і т. і.), наявність великих торгівельних шляхів, що з'єднували країни Сходу й Заходу, Півночі й Півдня, з давніх-давен приваблювали інші народи і спричинили безперервність навал кочовиків на племена давніх слов'ян. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у час великого переселення народів (IV-VI ст. н.е.).

Складна геополітична ситуація та часті військові конфлікти були притаманні багатьом народам і племенам Європи. Тому з найдавніших часів в арсенал рухів, яким навчалася молодь, почала входити військова підготовка. Давні слов'яне не були виключенням. Елементи військової підготовки були включені в обряд посвячення. Вже у цей час почали зароджуватися організовані форми виховання і початкові форми виховної діяльності. Слов'янські хлопці з ранніх років привчалися до фізичної витривалості, праці та бойових ігор. Ігри із застосуванням палиць, лука чи метання каменів допомагали розвивати координацію й силу. Полювання було частиною життя слов'ян і важливим етапом військової підготовки. Вправність у стрільбі з лука, використанні списа та пасток сприяли формуванню вмінь вести бій. У слов'янських громадах дітей привчали до простого й невибагливого способу життя, що формувало витривалість і готовність до труднощів. Навчання включало метання списа, стрільбу з лука, фехтування мечем та використання бойових сокир.

Більшість давньослов'янських воїнів були землеробами й ремісниками, які під час загрози мобілізувалися як ополчення. Кожен чоловік мав володіти базовими військовими навичками.

Оснoву професійного війська становила князівська дружина. Це були досвідчені й добре підготовлені воїни, які проходили спеціальне навчання. Дружина складалася з воїнів, які спеціалізувалися на різних аспектах війни — стрільці, мечники, списники, вершники.

Кожен воїн мав володіти зброєю, яку виготовляли в громадах. Поширеним було використання мечів, списів, сокир, лука і стріл. Захисне обладнання слов'ян було досить простим: дерев'яні щити, іноді обтягнуті шкірою, шоломи зі шкіри або металу, рідше кольчуги.

У слов'янській громаді періодично проводилися зібрання, де чоловіки вдосконалювали свої військові навички. Це могли бути як змагання, так і спільні тренування. Військові змагання, що імітували битву, були поширені серед молоді. Вони допомагали відпрацювати стратегії й координацію в бою. Воїни готувалися до довгих переходів, часто із мінімальним забезпеченням, що вимагало витривалості. Уміння жити в лісах і степах допомагало воїнам бути мобільними та незалежними в походах.

Слов'яни часто застосовували тактику засідок, нападів із несподіваних напрямків і швидких відступів. Це дозволяло компенсувати нестачу чисельності чи важкого озброєння. Вони вміли захищати свої поселення, будуючи укріплення з дерев'яних стін і ровів. Такі укріплення ставали важливими оборонними пунктами.

У слов'янському суспільстві воїни шанувалися, їхня хоробрість і бойові заслуги високо цінувалися. Перед походами проводилися обряди, які мали забезпечити захист богів і успіх у бою. Воїни вірили у підтримку Перуна — бога грому й війни. Слов'янські традиції підкреслювали важливість мужності, братерства й відданості громаді.

Постійні сутички та контакти з іншими народами, зокрема аварами, хозарами, візантійцями, дозволяли слов'янам переймати нові військові технології, тактику й озброєння. Деякі слов'янські воїни ставали найманцями у військах інших держав, що сприяло розвитку їхніх навичок.

Військова підготовка давніх слов'ян базувалася на практичних навичках, культурних традиціях і пристосуванні до зовнішніх умов. Вона була менш формалізованою, ніж у сусідів, але вирізнялася універсальністю, витривалістю та орієнтацією на захист громади. Ці навички забезпечили слов'янам здатність успішно воювати як проти зовнішніх ворогів, так і в умовах внутрішніх конфліктів.

Військова справа в давні часи на території України формувалася під впливом географічного положення, сусідніх народів і історичних умов. Ця багата військова традиція стала основою для подальшого розвитку українського військового мистецтва.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте основні фактори, що впливали на розвиток військової справи на території України в давнину?
2. Які народи та культури найбільше вплинули на розвиток військового мистецтва в цьому регіоні?
3. Чи змінилися військові традиції від трипільської культури до епохи великого розселення слов'ян? Відповідь обґрунтуйте.
4. Дайте характеристику військової організації кочових народів (кімерійців, скіфів, сарматів).
5. Як відрізнялася військова організація кочових народів (кімерійців, скіфів, сарматів) від осілих (слов'ян, античних полісів)?
6. Яка роль ополчення та професійного війська була у слов'янському суспільстві?
7. Охарактеризуйте види зброї, були найбільш поширені серед кімерійців, скіфів, сарматів і слов'ян?
8. Як розвивалося захисне спорядження, зокрема шоломи, щити й обладунки?
9. У чому полягали основні тактичні переваги кінноти скіфів і сарматів?
10. Як слов'яни використовували природні умови у своїй військовій тактиці?
11. Як вплинули військові контакти з греками, персами та римлянами на озброєння та військову організацію скіфів? Відповідь обґрунтуйте.
12. У чому полягає різниця між військовою організацією осілих і кочових народів?
13. Як відрізнялися оборонні методи слов'ян від наступальних тактик скіфів і сарматів?
14. Які військові кампанії скіфів мали найбільший вплив на історію регіону?

Список рекомендованої літератури:

1. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
2. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.) / В.І. Клочко. – Київ: АртЕк, 2006. – 337 с.
3. Історія України та українського війська: Практикум / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2018. – 284 с.
4. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е. – III ст. н.е. / С. Ольговський. – Київ: Наш час, 2010. – 128 с.
5. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку середньовіччя / Є. Синиця. – Київ: Темпора, 2012. – 276 с.
6. Найдавніші воїни на території України. URL : <http://www.ucrainarma.org/antichnist/najdavnishi-vojiny.html>
7. Військова справа племен епохи бронзи в Україні. URL : <http://www.ucrainarma.org/antichnist/vijskova-sprava-plemen-epochy-bronzy.html>
8. Кімерійці та їх військова організація. URL: <http://www.ucrainarma.org/materiali/kimmeriyaci.html>

Лекція 2

Військова справа Давньокіївської держави. Військо Галицько-Волинської держави

План:

1. Організація, структура і озброєння княжого війська, тактика бою.
2. Збройні сили Галицько-Волинської держави
3. Стародавня Україна і татаро-монгольський Великий Степ

Ключові терміни і поняття: *князь, вотчинне землеволодіння, воїни-дружинники, змієві вали, грецький вогонь, ярлик, ясир, феодална роздробленість, шлях із «варяг в греки», васалітет.*

У VII–IX ст. у східних слов'ян відбувався процес творення держави. Швидкий суспільно-економічний поступ, зростання кількості населення, позитивні зрушення в політичному житті й зародження перших протодержавних утворень – все це призвело до збільшення воєнної активності одного з найбільших таких утворень, що з'явилося навколо Києва.

Розвиток Давньокіївської держави на межі IX–X ст. – це час походів руських воїнів, що прагнули розширити кордони держави, відстоювали право Русі на Чорне і Азовське моря, відбивали наступи кочівників. Так поступово процеси державотворення Давньої Русі призвели до формування могутнього руського війська та флоту.

Носієм влади в державі був київський князь, влада якого набула спадкового характеру. В його обов'язки входило розширення території, а також захист державних кордонів. Тому князь почав створювати власну дружину (регулярне військо), її військові походи мали служити державі та потребам громадян – боронити торгівлю, протидіяти експансії сусідів.

Князівська дружина поділялася на:

- Старшу дружину – досвідчених воїнів, які були радниками князя;
- Молодшу дружину – молодих воїнів, які проходили навчання та здобували бойовий досвід.

Розуміючи значення дружини, князь намагався забезпечувати її всім необхідним. Тому на її утримання йшла частина податків. До XII ст. князь водив дружину на полюддя – збирати данину з підкорених племен.

У разі загрози князь міг мобілізувати місцеве населення, яке мало базову військову підготовку. Ополчення складалося із землеробів і ремісників.

Ще одним своєрідним військовим формуванням були загони з представників степових орд (печенігів, турків та ін.), які називалися

«чорними клобуками» (з турецької – «чорні шапки») і підкорялися князівській владі або ж були взяті князем у полон і осаджені на прикордонні. Ведучи переважно кочовий спосіб життя, вони використовувалися в війську для боротьби з половцями. «Чорні клубки» були рухливі, відважні і завзяті, сміливо йшли на всіляку небезпеку, коли могли сподіватися наживи й здобичі.

Таким чином, військо княжої Русі-України не було регулярним та постійно готовим до війни. Воно збиралося в час нападу на ворога, або в похід, який визначав князь.

В обов'язки князя входило не тільки організувати військо та утримувати дружину, а й будувати і утримувати укріплення, готувати оборону. Князь своєю волею починав війну, укладав союзи та угоди. Під час війни князь сам здійснював свою владу, або ж передавав її іншим князям, від нього залежним.

Зброю дружинника і воїна Давньокіївської держави можна поділити на:

- Наступальну зброю: мечі та шаблі (як трофейна або імпортована зброя); списи — головна зброя ополченців і дружинників; луки — основна зброя для ведення бою на відстані; сокири — використовувалися як для бою, так і для побутових потреб.
- Захисне спорядження: кольчуги та шоломи для дружинників; щити з дерева, іноді обтягнуті шкірою; шкіряні та металеві обладунки.

Тактика бою за княжої доби не завжди була однаковою і залежала від роду війська та озброєння. Так у X ст. основу війська складали варяги, що були тяжкоозброєною піхотою. Військо готувалося до бою в таборі або місті, потім виходило на ворога. Воїни йшли до бою пішими. На полі бою ставали «немов та стіна», одягнуті в броню, в шоломах, зі щитами, з витягнутими списами. Йшли у бій лавою з гучним криком, несучи на плечах щити. Головна мета була – знищити ворога. Київські князі часто використовували річкові флотилії для швидкого переміщення військ. Під час навал ворогів, особливо кочівників, русичі використовували засідки та раптові напади. Уміли захоплювати добре укріплені міста, використовуючи тарани, облогові вежі та металеві машини.

У княжій Україні–Русі успішно розвивалося не лише сухопутне військо, а й існував достатньо розвинутий флот. Територія Київської Русі порізана густою мережею рік – Дніпро, Десна, Прип'ять, Дністер, Буг і Сян, вони були важливими артеріями і водними шляхами.

Літописи зберігли відомі про походи князів Олега, Ігоря, Святослава на Візантію, Хазарію, Болгарію, а також про боротьбу з печенігами і половцями під час правління Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.

Отже, Давньоруська держава мала достатньо розвинуту для середньовіччя військову організацію. Військо сприяло внутрішній консолідації держави. Русь-Україна була непоборним щитом від кочовиків, безпечною загорожею, за якою повним ходом розвивалася європейська культура.

Закономірним етапом розвитку Русі-України стала феодальна роздробленість. Галицько-Волинське князівство продовжило державницькі традиції Русі-України.

У 1199 році Волинський князь Роман Мстиславович заволодів Галичиною і об'єднав обидва князівства в єдину державу. З часом він приборкав бояр, підкорив собі Київ, під його владу потрапили майже всі давньоруські князівства, його держава простягалася від Карпат до Дніпра. Роман дбав також про забезпечення північних кордонів і поширив їх на територію Литви.

Авторитет Романа Мстиславовича піднесли успішні військові походи проти половців у 1202 і 1204 роках. Його славили в піснях, що він «кидався на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, проходив їх землю як орел, а хоробрий був як тур». Галицький літописець величає його «великим князем», «самодержцем усієї Русі».

Таким чином, на початок XIII ст. більшість українських земель були об'єднані у Галицько-Волинській державі. Але сини Романа Мстиславовича – Данило і Василько були ще малими, тому розпочалася 40-річна боротьба за княжий престол. Багаторічна боротьба з боярами та чужинцями закінчилася перемогою Романовичів. Вирішальна битва відбулася у 1245 р. під Ярославом. Боярська опозиція була остаточно знищена. Данило сів на княжий престол у Галичі, а Василько – у Володимирі. Данило Галицький (1238–1264) фактично провів військову реформу, створив армію нового зразка.

У Галицько-Волинській державі роль дружини збереглася, але була більше орієнтована на феодальну модель. Основними формами військової організації були «вої» і «дружина».

«Вої» – це загальне народне ополчення, яке князь використовував у воєнних діях в час особливої потреби. Галицьке народне ополчення бере свій початок з військової організації племен білих хорватів і тиверців. У XI–XII ст. формою організації ополчення були волосні «тисячі», які об'єднували «воїв» головного міста та навколишнього округу, підпорядкованого владі міської громади. Тобто народне ополчення не було маріонеткою в руках князів, а самостійною дієвою силою галицької громади.

Князівська дружина складалася з бояр і брала участь у воєнних походах князя. «Великі» бояри приводили свої військові загони, на їх утриманні були цілі полки, тоді як «середні» бояри на заклик князя були зобов'язані йти у похід з одним-двома воїнами: оружниками або стрільцями. При такій організації військових сил князь був залежний від бояр, тому намагався, організувати своє власне військо. Частково цю потребу забезпечували іноземні наймані загони. Наймали угорських, польських і західноєвропейських воїнів, але їм не завжди можна було довіряти, адже вони не раз руйнували землі князів.

Отже, Данило Романович організував нове військо, на основі народного ополчення, до складу якого входили селяни і дрібні бояри, які одержували платню грішми чи іншими засобами. Прибутки із прикарпатських солеварень Романовичі призначали «на роздавання оружникам». Князь сам керував військом, призначав воєвод і посилав їх у похід.

Військо поділялося на важкоозброєних «оружників» та легкоозброєних «стрільців» (лучників). Оружники, у кольчугах і шоломах, із списами, мечами та щитами входили у бій на конях. Першими у хід йшли списи, коли вони ламалися, продовжували бій мечами. Часом «оружники» йшли у бій пішими. Удар важкоозброєного війська, як правило, вирішував хід битви. Легкоозброєні частини починали бій, вражаючи ворога стрілами.

Кіннота була ключовою силою. Вершники мали важке озброєння: довгі списи, мечі та обладунки. Піхота використовувала списи, луки, сокири й щити. Піхота підтримувала кінноту в битві. Воїни застосовували металеву зброю – арбалети та металеві машини використовувалися під час облоги фортець.

Одночасно з новою організацією збройних сил відбувалося поліпшення фортифікаційних споруд. Міста, які раніше складалися в основному з земляних валів, з якими були з'єднані дерев'яні городниці, ворота, зведені мости тощо, виявилися заслабкими проти новітніх засобів облоги, які мали у своєму розпорядженні монголо-татари. Щоб захистити народ від ординців, Данило, як обачний володар, почав будувати нові кам'яні міста-фортеці: Холм, Львів, Данилів, Стіжок.

Активна військова реформа Данила Галицького принесла йому не тільки авторитет в українському суспільстві, зміцнила його позиції в державі, але й сприяла активній зовнішньополітичній діяльності.

Галицько-Волинська держава сприяла не тільки продовженню у XII–XIV століттях української державності, але й увійшла в європейську історію як одна з наймогутніших оборонців Європи від монголо-татарських орд.

Монгольська навала на давньоукраїнські землі в XIII столітті стала однією з найтрагічніших сторінок в історії регіону. Вона мала величезний вплив на політичний, економічний і культурний розвиток українських земель.

У 1206 році Чингісхан об'єднав монгольські племена та створив потужну державу, орієнтовану на завоювання нових територій. Монгольські війська після завоювання Китаю та Середньої Азії розпочали західний похід під проводом Батия.

На момент навали давньоукраїнські князівства були ослаблені внутрішньою міжусобною боротьбою, що полегшило монголам їхню завойовницьку кампанію.

Перше зіткнення об'єднаних військ руських князів і половців із монгольським військом відбулося 1223 р. на річці калка. Монгольське військо під проводом Субедея та Джебе завдали нищівної поразки

об'єднаним русько-половецьким військам. Поразка спричинила поглиблення кризи і послаблення обороноздатності руських земель.

У 1237 – 1241 роках відбувся другий похід монгольського війська на землі Русі-україни. На чолі монголів був хан батий, який розпочав масштабну експансію. У 1237 – 1238 рр. його війська зруйнували землі Північно-Східної Русі, а саме – Рязанське і Володимирське князівство. Столиці цих князівств були зруйновані вщент. У 1239 році монгольські війська рушили на південь і завдали удару по Чернігову та Переяславу. У грудні 1240 року монгольська армія взяла в облогу Київ. Після тривалої облоги місто зазнало катастрофічного руйнування, і більшість його жителів загинули. Київ втратив статус політичного та культурного центру регіону.

Перемога і здобуття Києва надихнула до нових захоплень. Тому монголи почали просуватися далі на захід, завоювавши Галицько-Волинське князівство, а згодом атакували Польщу та Угорщину.

Завойовані руські землі потрапили під вплив Золотої Орди, яка стала домінуючою силою в регіоні. Монгольська навала призвела до занепаду Києва як політичного центру. Влада перемістилася на інші території, зокрема до Галицько-Волинського князівства. Руські князівства були змушені платити данину Орді, що посилювало їхню роздробленість.

Панування монголів на території сучасної України спричинило економічний занепад. Багато міст було знищено, що призвело до демографічного спаду та втрати економічного потенціалу. Сільське господарство, ремесла та торгівля зазнали занепаду через руйнування інфраструктури. Князівства були змушені регулярно сплачувати великі податки, що виснажувало їхню економіку.

Непоправних втрат зазнала і культура. Монголи знищили багато культурних і релігійних пам'яток. Після навали значна частина ресурсів і зусиль була спрямована на відновлення зруйнованих територій.

Безперечно, завоювання монголами мали і військові наслідки. Руські князівства почали переймати монгольські методи ведення війни, зокрема організацію кінноти й використання облогової техніки. Навала монголів спричинила поширення будівництва укріплених міст і замків.

Монгольське іго стало переломним моментом в історії давньоукраїнських земель. Відбулася руйнація старих політичних центрів, спустошення міст й сіл, але також ці події змусили князівства шукати нові шляхи до відновлення та розвитку. Галицько-Волинське князівство, зберігши відносну автономію, стало головним осередком української державності після монгольського нашестя.

Питання для самоконтролю:

1. Які види наступальної та захисної зброї використовували воїни Київської Русі?
2. Як виглядали кольчуги та шоломи руських дружинників? Чому лук вважався важливою зброєю в битвах Київської Русі?
3. Які матеріали використовували для виготовлення щитів та списів?
4. У чому полягала тактика ведення війни проти кочівників, таких як печеніги чи половці?

5. Які військові кампанії Київської Русі проти Візантії були найуспішнішими?
6. Охарактеризуйте військові походи давньоруських князів (Олег, Ігор, Святослав) (за вибором).
7. Яке місце займали воїни у соціальній структурі Київської Русі? Відповідь обґрунтуйте.
8. Яка роль князя Романа Мстиславича у створенні та зміцненні князівства?
9. Чому Галицько-Волинське князівство стало важливим політичним і культурним центром у XIII столітті?
10. Як було організоване військо Галицько-Волинського князівства? Суть воєнної реформи князя Данила.
11. Як Данило Галицький намагався захистити свої землі від монгольської загрози? У чому полягала стратегія князів у стосунках із монголами?

Список рекомендованої літератури:

1. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
2. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – Київ: Наукова думка, 1984. – 176 с.
3. Крип'якевич І. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
4. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
5. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис / М.Ф. Котляр. – Київ: Видавничий дім „Альтернативи”, 2002. – 328 с.
6. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ: Наш час, 2010. – 280 с.
7. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ: Україна, 1991. – 151 с.
8. Романько І.І. Історія України доби Середньовіччя у сучасному осмисленні. Навчально-методичний посібник. Частина 1. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 238 с.
9. Романько І.І. Історія України доби Середньовіччя у сучасному осмисленні. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 344 с.
10. Романько І.І. Історія українського війська. Нариси у трьох томах. Т.1. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 472 с.
11. Романько І.І. Історія України та української культури. Навчально-методичний комплекс. Кропивницький: Вид-во ЛА НАУ, 2019. – 500 с.

Лекція 3

Литовсько-польська доба воєнної історії. Виникнення козацького війська в Україні.

План:

1. Українці в битвах XIV – XVI століть.
2. Військо і військова організація в Україні в період Пізнього Середньовіччя.
3. Військові походи Петра Конашевича-Сагайдачного.

Ключові терміни і поняття: *Запорозька Січ, битва під Синіми водами, лицарська воєнна культура, кошовий отаман, церковні братства, реєстрові козаки, низові козаки, доба героїчних морських походів козаків.*

Литовсько-польська доба є одним із найважливіших періодів в історії України. Саме в цей час формувалися унікальні соціальні, політичні та військові явища, які заклали основи майбутньої козацької державності. У лекції розглянемо основні риси воєнної історії Литовсько-польської доби, а також витоки й формування козацького війська як окремого соціального та військового феномену.

Воєнна історія українських земель у період пізнього середньовіччя тісно пов'язана з геополітичними змінами. А саме:

- занепад і розпад Золотої Орди;
- формування Кримського ханства;
- інкорпорація земель Південно-Західної Русі з Великим князівством Литовським;
- посилення Польського королівства;
- прагнення «українських» князівств протистояти централізму Кракова та Вільна;
- експансія Тевтонського ордену;
- зусилля московського царства, спрямовані на поширення процесу «збирання» киеворуської спадщини.

Ці фактори спричинили виникнення нових держав, формування національних кордонів, надавали особливої напруженості і запутаності міжнародним відносинам.

Отже, у XIV столітті більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. Велике князівство Литовське, хоча й підкорило ці території, не нав'язувало мешканцям українських земель значних змін у способі життя та місцевих звичаях. Литовські князі дотримувалися принципу «Старого не змінюємо, нового не нав'язуємо». Правила залізного права Київської Русі залишалися чинними. Значну роль

відігравала Руська правда, а також українська мова та культура, що мали вплив на управлінські та військові структури держави.

Геополітичні впливи вимагали від Великого князівства литовського йти на зближення з Польським королівством. Тому, у 1385 р. – укладення Кревської унії між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Це була шлюбна угода, між польською королевою Ядвігою та литовським князем Ягайлом. В наслідок унії відбулося формальне об'єднання земель і посилення позицій правителів Литви і Польщі.

У 1569 р. була підписана Люблінська унія. Наслідком підписання унії було юридичне об'єднання Литви та Польщі в єдину державу – Річ Посполиту. Більшість українських земель перейшло під безпосередній контроль польської корони. Польська шляхта розпочала політику колонізації українських земель, що супроводжувалося закріпаченням селян, посиленням релігійного гніту та соціальної напруженості.

Військо Речі Посполитої увібрало в себе особливості як литовської, так і польської воєнної системи.

Особливостями війська Великого князівства Литовського були:

- військо мало змішаний характер;
- основу складали важкоозброєні кінні дружини князів і бояр;
- широко використовувалися загони місцевих руських бояр та найманців;
- застосування найманих загонів із Західної Європи, що сприяло поступовому засвоєнню новітніх технологій війни.

Особливостями війська Польського королівства були:

- військо формувалося на засадах шляхетського ополчення;
- значну роль відігравали магнатські приватні армії та наймані загони, які утримувалися заможними шляхтичами;
- у XVI столітті польська армія почала запозичувати європейські новації, зокрема артилерію та фортифікаційні технології.

Ці особливості створювали підґрунття для проведення успішних воєнних операцій і битв. Серед подій воєнної історії пізнього середньовіччя найбільш значущими були битва біля Синіх Вод 1362 р., битва під Грюнвальдом 1410 р., битва під Оршею 1514 р. В усіх цих битвах брали участь представники української знаті, а також ополчення, сформоване українськими князями.

Битва під Синіми Водами — це знаменна подія в історії Східної Європи, яка відбулася в 1362 році на території сучасної України. Ця битва була частиною боротьби Великого князівства Литовського проти Золотої Орди за контроль над південними землями та торговими шляхами.

У XIV столітті Золота Орда переживала внутрішню кризу, викликану міжусобицями та ослабленням центральної влади. Велике князівство Литовське під проводом князя Ольгерда Гедиміновича активно розширювало свої володіння на південь. Землі сучасної України, включаючи Київщину, Черкащину та Поділля, були стратегічно важливими через родючі землі та доступ до Чорного моря.

Битва відбулася біля річки Сині Води. Війська Ольгерда зустрілися з армією трьох ординських ханів — Котлубуги, Хаджібея та Дмитра. Литовське військо, яке складалося з литовців, русинів (українців та білорусів), а також союзних загонів, зуміло здобути переконливу перемогу.

Наслідки битви під Синіми Водами:

- війська Ольгерда завдали нищівної поразки ординцям, що дозволило Литві закріпити контроль над Київщиною, Поділлям та іншими південними територіями;
- поразка підірвала вплив Орди на українські землі;
- після битви Велике князівство Литовське стало однією з найсильніших держав у Східній Європі;
- Велике князівство Литовське отримало вихід до Чорного моря, що сприяло економічному зростанню.

Битва під Синіми Водами стала важливим кроком у звільненні українських земель від монголо-татарського ярма та їхньої інтеграції до складу Великого князівства Литовського. Ця подія також є важливою складовою боротьби за незалежність та самовизначення народів регіону. В історичній пам'яті України ця битва вважається однією з ключових перемог у боротьбі за свободу та територіальну цілісність.

Битва під Грюнвальдом відбулася 15 липня 1410 року і є однією з найбільших битв середньовічної Європи. Вона стала ключовою подією у Великій війні між Тевтонським орденом та союзом Королівства Польського і Великого князівства Литовського.

Тевтонський орден, який прагнув поширити свою владу на схід, з кінця XIII століття вів активну експансію на землі сусідніх народів, включаючи литовців і поляків. Це викликало опір з боку Литви, яка прийняла християнство у 1387 році, та Польщі, об'єднаних союзом Ягайла та Вітовта. У 1409 році розпочалася Велика війна між Тевтонським орденом і союзом Польщі та Литви, що досягла кульмінації в битві під Грюнвальдом.

У цьому конфлікті сформувалося два табори:

- Тевтонський орден. Його очолював великий магістр Ульріх фон Юнгінген, орден мав добре підготовлене та дисципліноване військо, яке складалося переважно з лицарів Західної Європи.
- Польсько-литовський союз. Керівники війська — король Польщі Владислав II Ягайло та великий князь литовський Вітовт. У їхньому війську були загоны польських, литовських, руських (українських і білоруських), татарських, чеських і молдовських вояків.

Битва відбулася біля сіл Грюнвальд, Таненберг та Людвігово в Східній Пруссії. Тевтонці зайняли оборонні позиції, чекаючи на атаку супротивника. Польсько-литовські війська розташувалися в кількох рядах, з литовськими та руськими загонами на правому крилі, польськими — на лівому, і центральним загоном з союзників. Атака почалася з литовського крила. Війська Вітовта були частково відкинуті, але це дозволило польським силам

розгорнути контратаку. Після тривалого протистояння польські та литовські війська змогли прорвати оборону ордену. Великий магістр Ульріх фон Юнгінген загинув у бою, що деморалізувало тевтонців. Після смерті керівника ордену його війська зазнали повного розгрому.

Наслідки Грюнвальдської битви:

- Битва під Грюнвальдом стала катастрофою для Тевтонського ордену, після чого його вплив і території почали скорочуватися.
- Союз між Польщею та Литвою став міцнішим і забезпечив домінування в регіоні.
- Битва під Грюнвальдом символізувала закінчення періоду активної експансії хрестоносців у регіоні.

Битва під Грюнвальдом є однією з найважливіших перемог у середньовічній історії Центрально-Східної Європи. Вона мала не лише військове, але й символічне значення, показуючи силу об'єднаних народів проти агресора. У сучасній Польщі, Литві, Україні та Білорусі ця битва залишається важливою частиною національної історичної пам'яті.

Битва під Оршею, що відбулася 8 вересня 1514 року, є однією з найбільш значущих військових перемог Великого князівства Литовського в боротьбі з Московським царством. Вона стала частиною Московсько-литовської війни (1512–1522) і продемонструвала майстерність військового командування та високий рівень організації литовсько-польських військ.

Московське царство, під проводом Василя III, прагнуло розширити свої території за рахунок земель Великого князівства Литовського, зокрема Чернігово-Сіверщини. У 1514 році московські війська здобули стратегічно важливе місто Смоленськ, що стало значним ударом для Литви. Велике князівство Литовське за підтримки Королівства Польського, які перебували в унії з 1385 року, вирішило зупинити просування московських військ і повернути контроль над втраченими територіями.

У битві брали участь:

- Військо Великого князівства Литовського і Королівства Польського, яке очолив руський князь Костянтин Острозький, один із найвизначніших воєначальників свого часу. Його військо складало близько 30–35 тисяч осіб, включаючи литовські, польські, українські, білоруські та татарські загони.
- Московське військо на чолі боярами Іван Челяднін і Михайло Глинський. Чисельність війська близько 40 тисяч осіб, у тому числі важкоозброєна кіннота і піхота.

Битва відбулася біля річки Кропивна, неподалік міста Орша (сучасна Білорусь). Московські війська зайняли укріплені позиції, але Костянтин Острозький майстерно організував розташування своїх сил. Князь К. Острозький спланував хитру тактику. Він удав відступ, змусивши московські війська перейти річку і залишити вигідні позиції. Коли московські сили розосередилися, литовсько-польське військо перейшло у стрімку атаку. Особливу роль зіграла артилерія, яка була новаторською для тогочасних битв. Вона завдала великих втрат московському війську. Московські війська

зазнали нищівної поразки. Багато їхніх воєначальників, включаючи Івана Челядніна, потрапили в полон, а решта була змушена відступити.

Наслідки битви під Оршею:

- Битва продемонструвала майстерність Острозького у плануванні військових операцій.
- Успіх литовсько-польських військ підняв бойовий дух союзників і сповільнив московське просування.
- Ця перемога зміцнила авторитет Великого князівства Литовського і Королівства Польського у Європі.
- Незважаючи на успіх, повернути Смоленськ не вдалося, і він залишився під контролем Московського царства.
- Битва під Оршею стала символом героїзму і згуртованості народів Великого князівства Литовського.
- Її згадують як приклад вдалого застосування військової стратегії проти чисельно переважаючого ворога.

Битва під Оршею займає важливе місце в історії Центрально-Східної Європи. Вона не лише відтермінувала агресію Московського царства, але й стала прикладом того, як військова майстерність та єдність різних народів можуть привести до великих перемог.

Козацтво — це унікальне явище в історії України, яке вплинуло на формування національної свідомості, культури, військової справи та державності. Його зародження було відповіддю на виклики часу, зокрема на загрози зовнішніх ворогів, відсутність сильної центральної влади та потребу в обороні українських земель.

Передумови виникнення козацтва:

I. Геополітичні передумови:

- Після монголо-татарської навали XIII століття більша частина українських земель опинилася під владою різних держав: Литви, Польщі, Угорщини та Московського князівства.
- Південні степи залишалися "дикою пусткою" — територією, де не було постійного контролю, але яка була стратегічно важливою через близькість до Кримського ханства та Османської імперії.
- Постійні напади кримських татар і турків спонукали до створення організованої оборони.

II. Економічні передумови:

- Українські землі були багаті на природні ресурси: родючі ґрунти, ліси, річки. Це приваблювало як місцевих мешканців, так і зовнішніх загарбників.
- Відсутність постійного захисту на південному кордоні змушувала місцеве населення брати оборону у свої руки.

III. Соціальні переумови:

- Селяни, що тікали від кріпацтва, шукали свободи в степах. Це був протест проти соціального гноблення.

- Формувалася нова соціальна верства — люди вільного духу, які були готові до боротьби за свої права.

Вперше термін "козак" з'являється в джерелах XIV століття. Це слово тюркського походження, що означає "вільна людина" або "шукач пригод". У 1489 році козаки згадуються в польських хроніках як військові загони на кордоні з Диким Полем.

Перші січі виникли на островах Дніпра, де козаки будували укріплення для захисту від ворогів. Вважається, що перша січ була закладена князем Дмитром Вишнівецьким у 1556 році на острові Мала Хортиця. Запорізька Січ стала осередком козацької демократії, військової організації та культурного життя.

Козацькі загони склалися з вільних людей, які добровільно об'єднувалися для спільного захисту та нападів на ворогів. Устрій був демократичним: вибори старшин, участь усіх членів у вирішенні важливих питань. Козаки були відомі як блискучі вершники, майстри стрільби з лука, а згодом — вогнепальної зброї. Їхні стратегії включали раптові напади, використання місцевості для оборони, будівництво укріплень. Одним із символів козацького флоту стали "чайки" — легкі й маневрені човни, які використовувалися для нападів на турецькі фортеці й кораблі. Гетьман був обраним лідером, який очолював військо, організовував походи та укладав угоди з іншими державами.

Козаки в історії України відграли важливу, а згодом провідну роль. Це не тільки лицарі українського народу, які зі зброєю в руках захищали кордони і спокій на рідній землі. З часом козаки перетворилися на політичну еліту, яка взяла на себе функцію управління і керування, очолила національно-визвольні рухи і перетворилася в потужну соціальну верству. Отже, роль козацтва в історії України:

- козацтво стало захисником українських земель від турецько-татарських набігів, виконавши роль прикордонної армії;
- козаки були носіями ідеї свободи, що стало основою для майбутніх визвольних рухів;
- козацтво стало фундаментом для формування Української козацької держави — Гетьманщини;
- козаки зробили значний внесок у розвиток музики, літератури та живопису, популяризація козацьких пісень і дум.

Зародження козацького війська стало переломним моментом в історії України. Це явище об'єднало народ у боротьбі за свободу, сформувало унікальну культуру та військові традиції, які вплинули на майбутнє української державності. Козацтво є невід'ємною частиною нашої історії, що надихає національний дух донині.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1570–1622) — один із найвідоміших гетьманів козацтва та визначний військовий діяч України. Він прославився своїми успішними військовими походами, які зміцнили позиції Запорозької

Січі та принесли славу українському козацтву. Ось основні військові походи, які здійснив Петро Сагайдачний.

П. Сагайдачний організовував численні морські походи, спрямовані на руйнування османських міст і портів.

- 1606 рік — штурм і захоплення Варни, великого османського порту на Чорному морі.
- 1614 рік — похід на Трапезунд, місто на узбережжі Чорного моря. Козаки зруйнували укріплення й завдали значної шкоди місту.
- 1615 рік — напад на Константинополь (Царгород). Козацькі чайки проникли в бухту Золотий Ріг, спалили османський флот і частину міста.
- 1616 рік — похід на Кафу (сучасна Феодосія). Козаки звільнили багато полонених, захоплених турками.

Основними рисами воєнно-морського мистецтва на той час були: рішучість та активність дій, раптовість; висока маневреність та мобільність; швидка і більш-менш точна оцінка ситуації; ретельна підготовка удару; сувора військова дисципліна; уміння вести бій незалежно від кількості противника; високий морально-психологічний дух запорожців.

Таким чином, українське козацтво часів П. Конашевича-Сагайдачного зробило значний поступ у розвиток українського мореплавання, уроки якого використовувалися впродовж багатьох століть.

Ці походи значно послабили вплив Османської імперії в Причорномор'ї.

П. Сагайдачний відіграв вирішальну роль у Хотинській війні між Річчю Посполитою та Османською імперією:

- У 1620 році Петро Сагайдачний із 20-тисячним козацьким військом підтримав польське військо.
- У вересні–жовтні 1621 року козаки брали участь у обороні Хотинської фортеці, що завершилася поразкою турків. Завдяки героїзму козаків османські війська були змушені відступити.

Хотинська битва піднесла авторитет П. Сагайдачного на міжнародному рівні та довела значення козацтва як військової сили.

У 1618 році Петро Сагайдачний разом із козацьким військом здійснив похід на Москву, підтримуючи претендента на російський трон Владислава Вази. Під час цього походу козаки захопили кілька міст (зокрема, Путивль, Курськ і Лівни) та підійшли до самої Москви. Похід завершився укладенням Деулінського перемир'я (1618), за яким до Речі Посполитої відійшли Смоленськ і Чернігівщина.

П. Сагайдачний підтримував ідею створення широкої козацької автономії. Він використовував військову силу для захисту прав православної церкви, активно співпрацював із Київським братством. Відомий також тим, що розвивав військову майстерність козаків, впроваджуючи нові тактичні прийоми, які пізніше стали основою українського військового мистецтва. Діяльність Петра Сагайдачного зробила великий внесок у розвиток військової справи й утвердження козацької державності. Завдяки П.

Конашевичу-Сагайдачному козацькі загони вдалось перетворити на чітко організоване військо. Головною запорукою блискучих успіхів січовиків у війнах першої чверті XVII ст. стало вміле поєднання традиційних народних форм ведення бою з окремими досягненнями тогочасного європейського воєнного мистецтва. Можна без перебільшення стверджувати про воєнний талант гетьмана, про що засвідчили походи, керовані ним.

Отже, Литовсько-польська доба була періодом складних соціально-політичних і військових трансформацій, що заклали основу для формування козацького війська. Українське козацтво стало феноменом, який значно вплинув на подальшу історію регіону. Його поява була обумовлена як зовнішніми загрозами, так і внутрішніми процесами, що тривали в українському суспільстві. Козацтво поступово перетворилося на силу, здатну захищати українські землі, обстоювати права православної церкви та української культури, що підготувало ґрунт для майбутніх визвольних змагань.

Питання для самоконтролю:

1. Які адміністративні, правові та культурні зміни відбулися на українських землях під час Литовсько-польської доби?
2. Чому православна шляхта поступово втрачала свої позиції після укладення Люблінської унії?
3. Проаналізуйте причини виникнення українського козацтва? Чи був це закономірний процес? Відповідь обґрунтуйте.
4. Як географічне положення та політична ситуація сприяли формуванню козацького стану?
5. В чому полягав феноме реєстрового козацтва? Якими були функції та обов'язки реєстрового козацтва в Речі Посполитій?
6. Яке значення мала Запорозька Січ у формуванні козацького руху?
7. Як козацтво вплинуло на захист українських земель від татарських набігів?
8. Яку роль відігравало козацтво в антифеодальних і національно-визвольних рухах кінця XVI — початку XVII століття?
9. Чим відрізнялися соціально-економічний стан реєстрового та нереєстрового козацтва?
10. Яке значення в історії козацтва мала постать Дмитра Байди-Вишневецького?
11. Як козацтво долучилося до політичного життя Речі Посполитої?
12. Як би склалася історія українських земель, якби не відбулося Люблінської унії?
13. Чи можна вважати козацтво формою опору українського населення соціальному та національному гніту?
14. Як змінилися українські землі за часів Литовсько-польської доби в порівнянні з періодом Київської Русі?

Список рекомендованої літератури:

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі. К.: Либідь, 1993. – 228 с.
2. Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів. К. : Балтія-Друк, 2010. – 272 с.
3. Войтович Л. Родина князів Острозьких // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 231. С. 355-367.
4. Відейко М. Грюнвальд: хоругви зі сходу. К.: Наш час, 2010. – 63 с.
5. Гуржій О. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 83 с.
6. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. К.: Україна, 2004. – 192 с.
7. Гуржій О. І., Реснт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / Гол. ред. Р. Стасюк. К. : Арій, 2012. – 336 с.
8. Романько І.І. Історія українського війська. Нариси у трьох томах. Т.1. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 472 с.
9. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 1. Історія козацтва як предмет сучасної наукової дискусії. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 316 с.
10. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Козацтво в історії та культурі України. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 344 с.
11. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року. К.: Ін-т історії, 2011. 520 с.
12. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. – 166 с.

Лекція 4

Військо Запорозьке, козацька січ

План:

1. Українське козацьке військо.
2. Військо Запорозьке, козацька січ

Ключові терміни і поняття: *козацьке військо, генеральна старшина, реєстрові козаки, кошовий отаман, гетьман, козацькі клейноди, козацька республіка, козацька січ.*

Запорозьке козацтво — унікальне явище в історії України, яке відіграло ключову роль у боротьбі за національне, соціальне та релігійне визволення українського народу. Козацтво стало одним із головних факторів формування української ідентичності, а його військова організація — Військо Запорозьке — тривалий час була провідною силою в Центрально-Східній Європі.

Виникнення українського козацтва — це історично-об’єктивний процес, який спричинили:

- наявність величезного масиву вільних земель степової зони (Дикого Поля), з багатими природними ресурсами, що потребувало заселення і господарського освоєння;
- погіршення становища українського народу, що обумовлювало втечі селян і міської бідноти на окраїни Польсько-Литовської держави в пошуках кращої долі. Також туди їхали авантюристи, злодії, шукачі пригод та інші;
- умови існування, оскільки постійною була загроза нападів татар, обумовлювали потребу до появи у козацтва військової організації.

Вільні козаки, які проживали у пониззі Дніпра, за порогами, називалися «Низовим» або «Запорозьким Військом». З XV ст. до середини XVI ст. ця назва стала спільною для тих козаків, які жили нижче порогів — низових, та тих, котрі перебували вище порогів — городового або реєстрового козацтва і іменувалися «Військо його королівської милості Запорозьке». В середині XVI ст. відбувся процес відокремлення городових козаків від низових, але залишилась назва «Військо Запорозьке». Низове козацтво після цього отримало назву запорожців, січовиків.

Початок організації козацтва поклав Дмитро Іванович Вишневецький. З його ініціативи відбулось утвердження першої січі з кам’яним замком на острові Мала Хортиця. Причиною створення Запорозької Січі можна вважати перш за все внутрішню потребу козацтва у власній організації, оскільки до середини XVI ст. воно значно зросло кількісно. З іншого боку, не припинялася татарська загроза, тому важливо було сформувати центр українського козацтва, котрий міг цілісно та структурно протистояти таким

набігам. Пізніше місце розташування козацької столиці неодноразово змінювалося, і в історії козацтва зафіксовано декілька січей: Томаківська (1564–1593 рр.), Базавлуцька (1593–1638 рр.), Микитинська (1638–1652 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.), Кам'янська (1709–1711 рр.), Олешківська (1711–1734 рр.) та Нова Січ (1734–1775 рр.).

Січ була справжню фортецю: навколо козаки викопували глибокі рови, насипали високі земляні вали, на яких споруджували оборонні вежі з бійницями. Тут стояли гармати, у постійному дозорі чатували збройні козаки. Посеред Січі був просторий майдан, на якому проходили козацькі військові ради, що вирішували всі питання повсякденного життя.

Майдан оточували козацькі житла – курені, побудовані з дерев'яних колод або плетені з лози й укриті очеретом; канцелярія, пушкарня (гарматна майстерня), церква, будинки старшини. Усі ці споруди були добре пристосовані для оборони. Територія Запорозжя називалася «землями Війська Запорозького».

В основу поділу Запорозького козацтва було покладено два принципи: військовий та територіальний. Як військо запорозька громада поділялася на 38 куренів, територіально – на п'ять, а згодом на вісім паланок. Курені розміщувалися у самій Січі, а назву отримували переважно від прізвищ отаманів-засновників або міст-метрополій. Паланки у козаків були центральним управління певної частини території. Центром кожної з них була садиба з різними будівлями.

До 1768 р. на Запоріжжі було п'ять паланок: Бугогартівська, Перевізька (Інгульська), Козацька, Самарська, Кальміуська, а з 1768 р. додалися Орільська, Протовчанська та Прогноївська (остання початок бере ще з 1735 р.). Таким чином територія, яку займали запорожці, змінювалась залежно від політичної ситуації. На середину XVII ст. вона включала Дике поле на Правобережжі, а на Лівобережжі досягала Сіверського Дінця.

На Запоріжжі керувалися звичаєвим правом. Вищим органом влади на Січі була рада, участь в якій брали всі без винятку козаки. До компетенції цього органу входило вирішення найважливіших питань, що були пов'язані із функціонуванням українського козацтва: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни та миру, ведення переговорів із іноземними делегаціями. Щороку проводилось зібрання козацької ради, на якій переобирали кошового отамана і старшину. Проте у разі необхідності, з метою вирішення нагальних та важливих питань, козацтво могло збиратись на радах впродовж року. До військової старшини належали такі посадові особи: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар.

Адміністративна, судова та військова влада була зосереджена у руках кошового отамана. У військовий час він був головним командуючим військом і мав необмежену владу. Обов'язки кошового отамана полягали у затвердженні обраних радою усіх нижчих урядовців, розподіляв військову здобич, прибутки, приймав на Січ нових людей, був дипломатичним

представником. На час відсутності на Січі його обов'язки виконував наказний отаман.

До командно-управлінського апарату належали на Січі також курінні отамани. Посада їх була виборна, обирали у певному курені, проте переважно з простих козаків. Обов'язки, які покладались на цю особу, передбачали забезпечення козаків продуктами харчування та необхідними засобами для проживання в межах куреня; в його руках перебувала курінна скарбниця. Курінні отамани були посередницькою ланкою між старшиною та звичайним козацтвом.

Особливий устрій мало реєстрове козацтво. Такі козаки мали володіння у королівських маєтностях на території Середнього Подніпров'я. Ці формування польсько-литовським урядом створювались для того, щоб використовувати козаків задля військових потреб (охорона південних кордонів). 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Шляхтич Ян Бадовський був призначений старшим та суддею над низовими козаками. Як наслідок, з-під компетенції місцевої влади вилучалась адміністративна прерогатива і козацьке судочинство. Ці реформування дійсно сприяли виокремленню козацтва в окремий стан та організації цієї спільноти. Подальші зміни, пов'язані зі статусом реєстрового козацтва, простежувались за час правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586 рр.). Залежно від стосунків із сусідніми державами уряд то зменшував, то збільшував кількість реєстровців. Наприклад у 1578 р. кількість реєстрового козацтва збільшили до 500 осіб.

Реформи Стефана Баторія надали реєстровцям офіційного статусу. Вони володіли правом власності на землю, вільно займалися промислами та торгівлею. Набори до реєстру поновлювались у 1583 р., 1590 р. – збільшено до 1 тисячі козаків. Така політика велась задля контролю над козацтвом та протидії зовнішній загрозі з боку держав-сусідів. Проте відомі випадки, коли реєстрові козаки об'єднувались із звичайними та спільно проводили військові походи проти турків та татар, також дозволяли собі самостійно проводити зовнішню політику, що ускладнювало та загострювало стосунки із Річчю Посполитою.

Наприкінці XVI ст. вже давалися взнаки наміри до самостійності та незалежності козацького краю. Козацькі повстання були свідченням того, що повсталі намагались закріпити за собою визначену територію та надати їй особливого державного статусу (повстання козаків на чолі з К. Косинським, С. Наливайком).

У 1648 р. «Військо Запорозьке реєстрове» складалось з шести полків (Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського, Корсунського). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. реєстрові козаки збереглися лише на Лівобережній Україні, оскільки Правобережна Україна відійшла до Польщі. У 1735 р. козацький реєстр був переглянутий і замість нього були складені нові списки (компути), куди увійшли тільки заможні козаки (виборні).

У 1765 р. Слобідські козацькі полки були перетворені на гусарські полки російської армії.

У 1775 р. було ліквідовано Військо Запорозьке, а 1783 р. остаточно введено в Україні кріпацтво. З козацьких реєстрових полків були сформовані пікінерські полки – регулярні частини російської армії.

Запорозька Січ і реєстр були своєрідними зародками української державності. Вони спричинили також важливі зміни в психології козаків та в ставленні до них. Спочатку козаків мало чим відрізняли від розбійників та інших маргіналів суспільства, але з часом, особливо у простого народу, негативний образ козака змінився, перш за все завдяки боротьбі з татарами і турками.

Військо Запорозьке або Запорозька Січ була важливим політичним та військовим утворенням на теренах України у період середньовіччя та нового часу. Це була автономна територія козацьких вояків, яка існувала на острові Хортиця на Дніпрі. Основними функціями Запорозької Січі були оборона кордонів, захист від нападів турецьких та татарських військ, а також участь у війнах за незалежність українських земель.

Козацька Січ мала свої внутрішні структури та правила, базувалася на принципах демократії і військової організації. Козацтво Запорозької Січі відоме своєю відвагою та незалежністю, а також внеском у формування української національної ідентичності та культури.

Запорозьке військо славилось високою боєготовністю і військовою майстерністю. Це досягалося значною мірою завдяки тому, що воно було регулярним і певна його частина перебувала в черговому режимі, тобто жила в куренях на Січі, займаючись повсякденною бойовою підготовкою. Гарнізон Січі був здатний негайно дати відсіч ворогові, а також за короткий час зібрати велике військо. Висока військова майстерність досягалась за рахунок добре налагодженого навчання. Постійні сутички з татарами теж гартували військову міць.

В умовах постійного очікування небезпеки виник новий тип вояка – універсального, витривалого, готового до швидкої зміни обстановки. Поступово виробилися як стратегія, так і тактика козацького війська.

Основу військової воєнної діяльності козацтва на кордоні становили:

- захист України від вторгнення турецько-татарських військ;
- напади на території Османської імперії та її васалів;
- визвольна боротьба українського народу.

Первинною структурою козацького війська була ватага. З розвитком козащини збільшувалась кількість загонів і ватаг, поступово змінювалась і ускладнювалась їх внутрішня організація. Уже в 1560-х рр. під час Лівонської війни литовський уряд набирає окремі козацькі роти, сотні та хоругви, які, в свою чергу, поділяються на десятки.

З виникненням Запорозької Січі з'являються і більші за розміром тактичні одиниці – полки. Наприкінці XVI ст. вже існувала чітка структура

війська запорожців. Верховним воєначальником був гетьман, нижче йшли полковники, сотники й десятники.

Відомо, що військова дисципліна є необхідним інструментом існування кожного війська. Не було винятком і козацтво. Зважаючи на те, що будь-який непослух щодо наказу, погане виконання службових обов'язків, низький моральний стан кожного окремого вояка можуть мати важкі наслідки для всього війська, козацтво на війні підпорядковувалося досить жорстким законам. Найпоширенішими покараннями були смерть та побиття киями. Однак було б неправильно зводити козацьку дисципліну тільки до карності. Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, суть якої полягала в тому, що козацтво є оборонцем християнської віри від невірних. Під час війн із поляками до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея – звільнення Русі. Таке ідеологічне підґрунтя було серйозною опорою для дисципліни і порядку у війську. Підсумовуючи питання дисципліни, можна визначити три основних, так би мовити, кити, на які вона спиралася: карність, ідеологія й осуд товариства.

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу. У близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами, а в далекі зі значною кількістю возів. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного полку йшла музика, а за нею несли полковий прапор. Сотенні значки несли кожний при своїй сотні. Звичайно на чолі полку йшов полковник, посередині – хорунжий, а позаду – курінні отамани. На ворожій території попереду їхав верхи або йшов пішки охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував чати. Зупиняючись біля води, щоб відпочити та попасти коней, козаки ставили намети або будували курені. Коли обоз після довгого постою рушав далі, козаки підпалювали те, що залишалося. Обоз обслуговували погоничі, ремісники та інші цивільні, які брали участь у побудові укріплень і табору. При потребі все це могли робити й самі козаки. Військо рушало в путь зі своїми священиками, нерідко возило з собою і похідну церкву, з військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим.

Запорозьке Військо не мало окремих родів військ, а кожен козак був універсальним воїном. Однак особливу славу козаки здобули як піхотинці. Ця риса складалася історично, оскільки козацтво внаслідок своєї нечисельності та економічних чинників не мало змоги утримувати потужну кавалерію. Ведення бойових дій у голому степу з ворогом (татарами), чисельність якого, а також час нападу неможливо було передбачити, примушувало запорозьких козаків виробляти власні тактичні прийоми, якими стали використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів та артилерії. Неперевершеної майстерності запорозькі козаки досягли у використанні табору з возів, який застосовувався для просування військ, наступу, а також оборони.

Народившись спочатку як засіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний засіб оборони, а потім і наступу. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним в один або декілька рядів. Між рядами возів у середині рухалось спішене військо. В першому зовнішньому ряду були встановлені гармати. Передня і задня сторони возами не замикались, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав «крила», тобто один ряд возів був довший за інші, що дозволяло в разі небезпеки перекрити табір попереду і позаду. Якщо передбачалася довготривала оборона табору, то колеса возів зв'язували ланцюгами, закопували в землю, її також насипали на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робили бруствери, окопи, з'єднані ходами сполучення. Розміри табору залежали від кількості війська.

Так, під Берестечком у 1651 р. табір Б. Хмельницького мав сім на сім кілометрів. Захисні функції табору з возів були настільки чудові, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Так, Боплан повідомляє у своїй книзі «Опис України»: «Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків».

Особливістю рухомого табору з возів було те, що йому не страшна була перевага ворога в озброєнні та військовій майстерності. Тому не дивно, що його часто використовували повсталі селяни.

Похідний порядок будувався за всіма правилами військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилався на відстань до 6 км, розвідувальні роз'їзди. За розвідувальними загонами на відстані 4–6 км рухався передовий загін кінноти, який теж вислав на відстань до 6 км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11–15 км за передовим загonom йшли під захистом таборів головні сили війська. У свою чергу від табору на відстані 2–3 км висилались дозори фронтальної і бокової сторожової охорони.

Бій із ворогом козаки розпочинали герцем, тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Такий козак-сміливець сам або на чолі загону наближався до ворожого табору і закликав до двобою. Козацька старшина вважала ознакою лицарської честі викликати ворога на поєдинок.

Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу. Для артилерійського обстрілу ворожого табору поблизу нього під захистом валів та шанців обладнувались під час темряви вогневі позиції. Якщо ж командування противника вирішувало дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалось в бойові порядки. Відповідно до нього займало бойовий порядок і козацьке військо. В центрі ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах піхота розташовувалась в три шеренги. В розривах між піхотними підрозділами ставали гармаші з легкою артилерією. При підтримці артилерії з табору починався наступ козацького війська або відсіч атаки ворога. Кіннота розпочинала атаку «лавою», а піхота, ведучи невпинний вогонь з гармат та рушниць, який забезпечували першій

шерензі дві інші, готуючи набой, підтримувала атаки кавалерії. Така взаємодія була здійснена під Зборовом, Берестечком та Городком. Піхота наступала під захистом шанців, які вона сама копала.

Якщо під час бою козацьке військо змішувалось з ворожим, то такий бій вони називали «галасом». Бій окремими загонами, не зв'язаними між собою козаки називали «розгардіяшем». А якщо піхотний підрозділ попадав в оточення, то він приймав бойовий порядок «триангулою», тобто стрій трикутником. Головною метою бою було виснаження противника та його деморалізація. З цією метою в таборі створювався резерв, який у вирішальний момент мав завдати раптового удару. Навальне охоплення ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вміле використання рельєфу місцевості – характерні риси військового мистецтва запорозьких козаків. Керування підрозділами в бою здійснювалось візуальними та звуковими «гаслами», для яких використовувались прапор, сурма або голос.

За типом козацька кіннота належала до легкої з відповідними завданнями: розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо. Визначеного місця у бойових порядках вона не мала, її висока рухливість давала змогу маневрувати під час бою. Специфічною була і тактика кінного бою, що довела свою ефективність. Вона будувалася з використанням табору і мала вигляд активної оборони. Перебуваючи у таборі, козаки витримували перший натиск ворога, порушивши його шиккування вогнем з мушкетів та гармат. Після цього у дію вступала кіннота, яка вискакувала з табору та добивала деморалізованого ворога, переходячи до переслідування.

Основним тактичним прийомом, що використовувала кіннота на полі бою, була так звана «лава». Існує декілька теорій щодо походження цього прийому. За деякими з них, «лава» була запозичена у татар. За іншими – цей стрій винайшли самі козаки, тому що він відповідав їх природним якостям – сміливості, спритності, спостережливості, здібності діяти поодиноці. Усі ці риси дозволяли ефективно використовувати «лаву», яка, залежно від бойової ситуації, могла бути розсипною, зімкнутою, або застосовувалась одночасно зі спішуванням козаків. Козаки були більше підготовлені до одиночного бою, а для цього кращим був саме розсипний стрій. Мистецтво бойового застосування «лави» полягало у повному взаєморозумінні між козаками та їх старшиною, коли за умовними знаками вони повинні були виконати розпорядження керівника «лави», а також в особистій ініціативі кожного козака, який зустрічався з ворогом сам на сам і повинен був діяти відповідно до ситуації, що склалася на полі бою.

«Лавою» козаки користувалися для атаки, щоби розладнати зімкнуті бойові шиккування, для маневрування з метою виснаження ворога, для охоплення його флангів, прикриття маневрів своїх військ та для дій у ворожому тилу. «Лава» відрізнялася великою маневреністю, її наступ міг підтримуватися рушничним вогнем (частина стрільців для цього спішувалась, частина стріляла на ходу). У потрібний момент «лава» могла

розділятися на декілька груп для обходу ворога та одночасної атаки декількома напрямками. Під час атаки «лавою» козаки спочатку намагалися ослабити ворога одиночними діями, а потім кидалися на нього зосередженим ударом. При цьому «лава» повинна була мати достатню кількість вершників, щоб забезпечити глибину шикування та ширину для охоплення ворога. Під час атаки козаки могли діяти як розімкнутим шикуванням, так і зімкнутим. Головне – турбувати ворога безперервно. Але все це було можливим лише завдяки чіткому керівництву.

Атака «лавою» часто супроводжувалася гучним криком з метою психічного впливу на ворога і підбадьорення самих себе. Якщо кіннота не могла самостійно подолати противника, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під її вогонь. Таким чином, козацька легка кіннота, попри певні економічні труднощі, проблеми в організації та підготовці, на полях битв була здатна виконувати практично усі ті завдання, що стояли в той час перед аналогічними європейськими підрозділами. Певною мірою це їй вдавалося робити завдяки використанню різноманітних тактичних прийомів, серед яких одним із головних була «лава». Саме вона дозволяла ефективно реалізувати всі природні якості козацької легкої кінноти.

Про місце артилерії у війську свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу. Чисельність гармат у козацькому війську не була високою. Зазвичай їх було 2-3 десятки. При стрільбі використовувались кулі, картеч, запалювальні снаряди. Сучасники зазначали, що козацтво, маючи добру артилерію, має і вправних гармашів.

Родзинкою козацтва були його здібності в саперній справі. Кожен козак крім рушниці та запасу харчів, повинен був мати сокиру, лопату і все потрібне для того, щоб насипати вали. Шанцевим інструментом вони володіли не гірше, ніж зброєю. Вміння швидко та якісно побудувати потужні укріплення було для козацтва, з огляду на переважання сили ворога, питанням життя і смерті. Під час захоплення ворожих фортець козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навалююю атакою, попри первинні, іноді доволі великі, втрати, ввірватися всередину. При облозі оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії. Якщо ворог очікував на атаку, то козаки наближались, прикриваючись переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами, а то й просто возами, на стіни залазили за допомогою драбин. Вміння захоплювати фортеці козаки продемонстрували під час походу на Москву в 1618 р. та облоги Дюнкерка в 1646 р.

Козаки на високому рівні також володіли мистецтвом охорони кордонів. Метою прикордонної, або сторожової служби було своєчасно виявити наближення татар і попередити про це Запорозьке Військо та населення міст і сіл України. Для цього не тільки на кордонах запорозьких земель, а й по всій їх території та вздовж русла Дніпра була створена мережа сторожових форпостів. Кожен форпост мав редут, тобто замкнуте польове земляне укріплення для самооборони, житло для козаків та стайню для

коней. З форпосту по чергово розсилалися розвідувальні роз'їзди (бекети), які вели розвідку в призначеному для цього районі.

Для спостереження за місцевістю козаки використовували старовинні скіфські могили, а також насипали свої. Поважаючи минувшину і своїх предків, козаки ніколи не дозволяли собі ніяких земляних порушень на старовинних могилах. Тільки на насипаних своїми руками підвищеннях вони робили редути та інші споруди. Для передачі інформації про наближення чи напад татар використовувалась звукова (постріл з рушниці або гармати) та візуальна (дим, полум'я) сигналізації. З цією метою біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях будувалися сигнальні вогняно-димові споруди, які називалися фігурами. Для побудови фігури використовувались 19 просмолених бочок з одним днищем і одна зовсім без дна. Спочатку ставили у коло шість бочок і зв'язували їх просмоленими канатами, на них ставили друге коло із п'яти бочок, на нього – третє з чотирьох бочок, далі – четверте з трьох бочок і п'яте коло – з двох. Нагору ставили бочку без дна.

При такій побудові всередині фігури згори донизу створювалася порожнеча, в яку заливали смолу. Над верхньою бочкою клали залізний прут з блоком, через нього протягували довгий мотузок, один кінець якого з запалювачем і грузилом спускався в порожнечу. Біля фігури будувалась вишка, на якій по чергово чатували козаки-спостерігачі. Як тільки розвідувальний роз'їзд або спостерігачі на вишках виявляли ворога, негайно запалювалася найближча фігура, вогонь і дим від неї одразу помічали на сусідніх вишках і теж підпалювали свої фігури. Через деякий час палали фігури вже біля Січі та біля південних міст і сіл України. Подавали свій голос січові гармати, заклично звучали козацькі сурми, шикувались підрозділи для відсічі нападникам. У містах і селах били церковні дзвони, люди шукали порятунку за оборонними спорудами.

У козацькому війську не існувало єдиних стандартів озброєння та амуніції і кожний козак мав озброєння згідно з його вподобанням та матеріальними можливостями.

Вогнепальна зброя, яка носилася або в спеціальній кобурі вершниками або на ремінці за спиною була надзвичайно різноманітною. Відсутність стандартизації значно знижувала ефективність стрільби шеренгами. Основною вогнепальною зброєю козаків були мушкет та рушниця, або аркебуза, яка була легшою та меншою за калібром.

Поряд із рушницями використовували гаківниці – більш потужні та важкі рушниці калібром 25–30 мм і довжиною ствола 1–2,5 м. Вони використовувались в якості стаціонарної зброї, особливо при облогах чи для захисту табору.

Для озброєння кавалерії використовували карабіни – вкорочені та полегшені рушниці калібром 10–12 мм з ударно-кремінним чи колісним замком.

Бандолетом називалась ручна вогнепальна зброя, ще коротша за карабін, але більшого калібру (14–16 мм).

Найменш потужним варіантом ручної вогнепальної зброї з коротким стволом був пістоль.

Незважаючи на перехід до вогнепальної зброї, доволі довгий час використовувався лук, особливо під час дощу, коли порох намокав або коли закінчувались набойі. Лучник міг за хвилину випустити 8–12 стріл, і влучно стріляти на відстані близько 130 кроків.

Запорожці також були великими майстрами артилерійської справи. Вони віддавали перевагу легким гарматам, які дозволяли вільне маневрування під час бою. Гармата була незамінною за навального козацького наступу. На озброєнні у козаків були фальконети та гармати.

До спорядження козака входили ладівниця – секційний футляр, що кріпився на окремому ремінці та використовувався для зберігання ладунків (завчасно приготовані порції пороху з кулею, запаковані в паперові мішечки). Там було від 25 до 35 ладунків – цього мало вистачити на недовгий бій; порохівниця; натруська – менша порохівниця, в якій зберігали дрібніший порох для запалу в замку; кулелійка для самостійного виготовлення куль з шматків свинцю, якими забезпечували військо; торбинка з вже готовими кулями; шомпол для прочистки ствола від нагару. Ті, хто використовував зброю з колісним замком, також носили спеціальний ключ для його накручування. Лучники носили сагайдаки зі стрілами за плечима.

Основним видом холодної зброї у козаків була шабля – зазвичай угорсько-польського чи татарського типу. Це шаблі з довгим (до 90 см), плавно вигнутим клинком, як правило, з відкритим руків'ям, на перехресті іноді знаходився перстень для великого пальця, що забезпечувало надійніше утримання шаблі. Тримали при лівому боці у спеціальних піхвах. Рідше (в основному, проти кінноти) застосовували бердиш – бойову сокиру з довгим держакom і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у пластинку, яка кріпилася до держака для кращого кріплення обуха. Іншими видами холодної зброї, поширеними у козаків, були келеп (бойовий молоток, який мав довгий загострений клівець та багатогранний обух і закріплювався на довгому дерев'яному держаку) та чекан – невелика сокира на короткому держаку. Застосовувались і ножі – різних розмірів та форм з дерев'яними та кістяними руків'ями, також суцільно металеві. Списи використовувались і кіннотою і піхотою. Вони мали металевий наконечник завдовжки 27–63 см, а держак – зазвичай 3,5–4 м.

Структура гетьманської армії зародилась в перших битвах Хмельниччини. В її основу було покладено станова приналежність вояків, їх юрисдикційну підпорядкованість та фінансування. Армія складалась з козацького ополчення, найманого війська, фінансованого державою та корпусу артилерії. Важливою віхою в реформуванні військового устрою козаків стали реформи останнього гетьмана Кирила Розумовського. Їх сутність полягала в організаційному впорядкуванні засад козацької служби, запровадженні постійного вишколу на основі розробленої 1756 р. «Форми екзарцидії» (військового навчання). За наполяганням гетьмана і старшини імперський уряд схвалив спеціальну «Табель про ранги» малоросійських

чинів, котра впроваджувала внутрішню ієрархію урядників та прирівнювала їх чини до рангів російської регулярної армії.

Козацьке військо отримало уніфікований одяг і полково-сотенні клейноди, а також стандартизоване озброєння й амуніцію. Гетьманський уряд активно розробляв проекти впровадження сталого поділу козацького війська на піхоту й кавалерію, відділення в полках цивільної влади від військової, відкриття спеціальної військової академії для старшинських дітей. Завершальна стадія реорганізації козацького війська, що припала на період діяльності другої Малоросійської колегії, відзначилась вже не стільки модернізаційними установками, скільки курсом на повну ліквідацію адміністративно-політичної автономії Гетьманщини та злиття її військової організації із загальноімперською.

Отже, воєнне мистецтво козаків Запорозької Січі мало велике значення як для їхньої боротьби за незалежність, так і для розвитку військової справи в Україні. Його основні аспекти визначалися специфічними умовами життя та загрозами, які постійно виникали на прикордонних територіях.

Особливостями воєнного мистецтва козаків були:

- Мобільність і маневреність. Козацькі війська були надзвичайно рухливими. Їхні невеликі загони могли швидко пересуватися степом, використовуючи для цього легку кавалерію. Завдяки цьому вони ефективно діяли проти важко озброєних, але менш маневрених супротивників.
- Піхота та оборонні формації. Козацька піхота використовувала оборонну тактику, будуючи "табори" з возів. Це дозволяло створювати мобільні укріплення, які були ефективними навіть проти чисельно переважаючого ворога. Такі табори ставали опорними пунктами під час битв.
- Гнучка тактика бою. Козаки поєднували різні види військової стратегії: засідки, раптові атаки, відступи з подальшим контрнаступом. Вони добре орієнтувалися у степах і використовували знання місцевості для нанесення ударів по ворогу.
- Розвиток морської справи. Козацькі чайки — малі, маневрені човни — були ключовим елементом їхньої військово-морської стратегії. Козаки здійснювали успішні морські походи проти Османської імперії, нападаючи на добре укріплені прибережні міста і фортеці.
- Висока дисципліна і самоврядування. Козаки суворо дотримувалися військової дисципліни. Виборний характер козацької старшини сприяв згуртованості війська. Всі рішення щодо воєнних дій приймалися колегіально на військових радах.
- Використання народної війни. У випадку масштабної загрози козаки залучали селянське населення до партизанської боротьби. Це створювало велику кількість локальних осередків опору, які були дуже ефективними в умовах нерівної війни.

- Психологічна складова. Козаки славилися своєю хоробрістю, витривалістю і зневагою до смерті. Це створювало психологічний тиск на ворога, адже козаки мали репутацію непереможних воїнів.

Значення воєнного мистецтва козаків:

- Захист українських земель. Козаки зупиняли численні напади Османської імперії, Кримського ханства та інших агресорів, захищаючи українське населення від пограбувань і поневолення.
- Формування військової традиції. Їхній досвід і підходи до воєнної справи стали основою для майбутніх армій, зокрема в добу визвольних змагань XVII століття.
- Внесок у європейське військове мистецтво. Тактика козаків вплинула на розвиток воєнної справи в Центральній і Східній Європі. Багато їхніх методів використовували польські, російські та інші армії.
- Роль у національній свідомості. Козаки стали символом свободи, сміливості та боротьби за права і незалежність, що вплинуло на формування української національної ідентичності.

Воєнне мистецтво козаків було не лише сукупністю тактичних прийомів, а й важливою частиною культури та державності українського народу.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте причини виникнення Запорозької Січі як військово-політичного утворення?
2. Проаналізуйте організацію війська Запорозької Січі? Які принципи управління використовувалися?
3. Які функції виконувала Запорозька Січ у суспільно-політичному житті України?
4. У чому полягала унікальність козацького демократичного устрою? Відповідь обґрунтуйте.
5. Якими були основні завдання козацької старшини?
6. В чому полягала особливість тактики козаків? Чому воєна була такою ефективною у боях?
7. Як козаки використовували природні умови степу у своїй воєнній діяльності?
8. Що таке "козацький табір", і яке значення він мав під час битв?
9. Яку роль відігравали козацькі чайки у воєнних походах?
10. Як воєнне мистецтво козаків вплинуло на розвиток військової справи в Європі?
11. Чи можна вважати Запорозьку Січ прототипом сучасної демократичної держави? Відповідь обґрунтуйте.
12. Чому демократичний устрій Січі був ефективним для військової організації?
13. Яку роль Запорозька Січ могла б відігравати в умовах сучасної України?
14. Як би склалася доля України, якби Запорозька Січ не була ліквідована?

Список рекомендованої літератури:

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі. К.: Либідь, 1993. – 228 с.

2. Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів. К. : Балтія-Друк, 2010. – 272 с.
3. Войтович Л. Родина князів Острозьких // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 231. С. 355-367.
4. Відейко М. Грюнвальд: хоругви зі сходу. К.: Наш час, 2010. – 63 с.
5. Гуржій О. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 83 с.
6. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. К.: Україна, 2004. – 192 с.
7. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / Гол. ред. Р. Стасюк. К. : Арій, 2012. – 336 с.
8. Романько І.І. Історія українського війська. Нариси у трьох томах. Т.1. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 472 с.
9. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 1. Історія козацтва як предмет сучасної наукової дискусії. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 316 с.
10. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Козацтво в історії та культурі України. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 344 с.
11. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року. К.: Ін-т історії, 2011. 520 с.
12. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. – 166 с.
13. Черкас Б. В. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. К., 2006.

Лекція 5 -6

Військова справа в період Української революції XVII ст.

План:

1. Передумови, причини, характер та рушійні сили повстання під проводом Богдана Хмельницького.

2. Військово-дипломатична діяльність гетьмана Богдана Хмельницького та її наслідки для української державності.

Ключові терміни і поняття: *національно-визвольний рух, соціально-економічне гноблення, релігійне гноблення, національне гноблення, козацька держава, універсали, Зборівський договір, Білоцерківський договір, московсько-українські договори.*

Українська революція XVII століття (1648–1657), очолювана Богданом Хмельницьким, стала одним із найважливіших періодів в історії України. Ця боротьба стала відповіддю на соціальний, національний і релігійний гніт з боку Речі Посполитої. Війна не лише сприяла створенню Козацької держави — Війська Запорозького, але й заклала основи для формування української національної ідентичності.

1648 р. — пам'ятний для європейської історії рік. Адже саме тоді закінчилася Тридцятилітня війна та було укладено Вестфальський мир. За ним Швеція заволоділа гирлами майже всіх судноплавних річок Північної Німеччини, Франція — частиною Ельзасу, за німецькими князями було визнано право бути незалежними володарями. Вестфальський мир закріпив і посилив політичну роздрібненість Німеччини, зумовив міжнародне визнання незалежності Швейцарії та Нідерландів. В Англії тоді розпочалися революція і друга громадянська війна, яка 1649 р. завершилася стратою короля Карла Стюарта. У Франції виступила Фронда — рух проти абсолютизму. Московія налагоджувала внутрішнє становище, збурене подіями Смутних часів та поразкою 1634 р. під Смоленськом, якої вона зазнала від Речі Посполитої. Туреччина ще залишалася могутньою, проте дедалі відчутнішою ставала внутрішня криза, виявом якої, зокрема, були династичні перевороти. Придунайські князівства і Крим за умовами васальної залежності від Туреччини, на першу вимогу останньої, мали виставляти свої війська. Потужні повстання й війни прокотилися Іспанією, Італією, Португалією.

На середину XVII століття Україна не мала державної незалежності, її етнічні землі перебували в переважній більшості в складі Великого князівства Литовського, Молдавії, Австрії та Трансильванії. Близько 5 млн. українців, котрі проживали в Речі Посполитій, відчували стрімке наростання

національно-релігійного гноблення. Експлуатація з боку панів, шляхти була жорстокою. Національний і соціальний гніт, насильницьке покатоличення населення, утиски православної церкви, конфіскація церковного майна, земель, об'єднали у русі протесту широкі верстви населення, незважаючи на розбіжність економічних і соціальних інтересів. Усе це зумовило національно-визвольний характер війни, рушійною силою якої стали козацтво, селяни, міщани, православне духовенство.

Українська національна революція середини XVII ст., викликана жорстоким соціальним гнобленням, наростанням перешкод у розвитку національної культури та мови, утисками православної релігії, стала могутнім вибухом народного гніву в 1648 р. За глибиною і масштабністю, за змістом і характером боротьби вона виявилася тотожна розвитку революційних процесів XVII ст. в Європі, органічно впліталася в їхній контекст. Справді, ця революція не була ізольованим явищем світової історії. Європейські мислителі підготували теоретичне підґрунтя революції, доводячи, що народ є джерелом влади. Ідеї, згідно з якими держава є знаряддям політичної влади, а її джерелом – народ, були притаманні козацьким ватажкам в Україні, що свідчило про їхню прогресивність та далекоглядність. Домінантою процесів, розпочатих 1648 р., стала боротьба за незалежність України, а якісні зміни, до яких вони призвели, обґрунтовано можна віднести до розряду повноцінно революційних. Типологічно належачи до низки європейських революцій XVI – XVII століть, українська козацька революція стала важливим складником процесу утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації. Вона спричинила створення національної держави, частина якої на терені Лівобережної України (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала у складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII століття. Відзначаючи особливу роль козацької еліти, слід зазначити: витворена нею політична система та інституційна модель немонархічного державного утворення у складі монархії проіснувала понад 100 років. Однак позбавлені можливості реально впливати на перебіг подій народні маси водночас перестали бути і носіями суверенітету, що зрештою призвело до втрати державності. Цей урок, безперечно, є актуальним і для сучасності. Розпочавшись як селянський рух у лютому 1648 р. у захопленні загоном повсталих козаків Запорізької Січі й обранням гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького, Національно-визвольна війна, на думку багатьох вчених, тривала до вересня 1676 р. Після блискучих перемог українського війська під Жовтими Водами й Корсунем у травні 1648 р. козацьке повстання надзвичайно швидко переросло в загальнонаціональне. Протягом червня–листопада національно-визвольна і соціальна боротьба, що вилилась з селянського руху у Селянську війну охопила восени 1648 р. всі без винятку етнічно українські землі, що перебували у складі Польщі й Литви і мала винятково масовий характер.

У розвитку революції вирізняється кілька періодів:

- I етап (лютий 1648 – червень 1652 рр.) характеризувався найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної і

соціальної боротьби. Відбувається бурхливий процес розвитку державних інституцій, формування національної державної ідеї, становлення політичної еліти.

- II етап (червень 1652 – серпень 1657 рр.) відзначається погіршенням економічного і геополітичного становища козацької України та активним пошуком союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої.
- III етап (вересень 1657 – червень 1663 рр.) охоплює час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну і призвела до розколу козацької України на два гетьманства (Правобережне і Лівобережне) та виділення Запоріжжя в окрему політичну силу.
- IV етап (липень 1663 – червень 1668 рр.) ознаменувався прагненням польського й російського урядів поділити Українську державу (що й сталося згідно з Андрусівським договором 1667 р.).
- V етап (липень 1668 – вересень 1676 рр.) припадає на нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідацію державних інституцій у Правобережжі та його жакливе спустошення польськими, російськими, турецькими, кримськими військами.

Надзвичайно важливою складовою революційного процесу була розбудова держави. Попри існування різних міркувань й оцінок можна зробити висновок, що відбулось становлення національної держави. Протягом першого року революції виразно окреслилася боротьба двох тенденцій у становленні форми правління: республіканської (притаманної Війську Запорозькому) і монархічної (гетьманської).

Метою боротьби було:

- добитися ліквідації національно-релігійного гніту Речі Посполитої й не допустити його запровадження з боку Московії чи Османської імперії;
- розбудувати національну соборну державу й відстояти її незалежність;
- ліквідувати модель соціально-економічних відносин, що будувалася на великому й середньому феодальному землеволодінні, фільварковопанщинній системі господарства, закріпаченому чи феодально-залежному селянстві й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю й сільськогосподарські угіддя, праця вільної людини.

Незважаючи на жорстокий характер боротьби, основний її зміст полягав у ліквідації всіх різновидів особистої залежності й існуючих форм експлуатації, у здобутті особистих свобод і власності на землю. За масштабами, змістом, формами ведення боротьби, подія, що розпочалася

1648 р., становила собою набагато складніше соціальнополітичне явище української історії, ніж те, що визначають термінами «повстання», «війна», домінантою якого була боротьба за незалежність і соборність України. В зовнішньополітичному аспекті Українська революція зумовила серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній, Центральній і Північній Європі.

Значення революції полягало в тому, що вона:

- призвела до створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х років XVIII ст.;

- зумовила формування національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;

- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти, стала могутнім імпульсом для розвитку національної самосвідомості;

- зумовила закріплення назви «Україна» за створеною державою й започаткувала зміну назви «Руський народ» на «Український народ», забезпечила умови, коли протягом тривалого часу після її завершення козаки, міщани й селяни продовжували користуватися плодами соціально-економічних завоювань, здобутих у роки революції.

Причини та передумови національно-визвольних змагань українців. Різке загострення соціально-економічних суперечностей в Україні наприкінці 40-х років XVII ст. привело до великого повстання 1648 р., яке невдовзі переросло в Національно-визвольну революцію українського народу 1648–1676 рр.

Причини революції:

1. «Ординація» 1638 р., у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі – на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давню самоуправу: на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти і для їх охорони служила прибічна гвардія з найманців. Реєстр зменшено до 6 тис. чол., а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можливо було переходити лише за окремим дозволом. Так козащина дійшла до критичного моменту – бути чи не бути.

2. Зростання експлуатації українського селянства внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних регіонах України. Сучасник зазначав: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів,

поросят, меду, усіляких плодів, – а ще три роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері...» Справжнім лихом для українського народу були орендарі, як правило, євреї, що «обліпили» своїми шинками всі села і міста. Особливо нещадної експлуатації зазнавало українське селянство, передусім бідніше, яке вони безжально споювали й обдирали, перетворюючи в деморалізовану, безземельну масу. Московський посол Кунаков, аналізуючи причини повстання 1648 р., у своєму донесенні урядові серед іншого зазначав: «Крім того, була Черкасам (українцям– авт.) руїна від жидів, що держали в їх сторонах арени від панів. Ті жида Черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий Черкасени її викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, – жида чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, масток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу».

3. Посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, утискували православних і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури. Православні українці послідовно усувалися від участі в міському самоуправлінні, їм чинилися постійні перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. В умовах загострення національно-визвольної боротьби польські каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток, винищуючи українців тільки тому, що вони були українцями.

Отже, антиукраїнська політика польських правлячих кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства. Головною рушійною та керівною силою революції виступило козацтво. Активну участь у боротьбі взяли селянство, міське населення, значна частина української шляхти й православного духовенства. Безпосереднім приводом до виступу Б. Хмельницького проти Польщі була особиста образа, якої йому завдав чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Він захопив родинний хутір Хмельницького в Суботові, майже до смерті побив його наймолодшого сина та викрав кохану жінку Богдана Олену, з якою той збирався одружитися (на цей час перша дружина Хмельницького Ганна Сомко померла). Намагання Хмельницького знайти управу на Чаплінського в польському суді не дали ніяких результатів. Король також нічим не допоміг Богданові, але принагідно вказав на роль шаблі при самообороні.

Прибувши на Запоріжжя, В. Хмельницький, зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о. Томаківка, де відразу

ж розпочав формування збройних сил і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись підтримкою останніх, у 4 лютого 1648 р. оволодів Січчю і був обраний гетьманом Війська Запорізького. Саме ці події й ознаменували початок Національної революції. Її перший етап (лютий 1648 – серпень 1667 рр.) характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби і проходив під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького.

Підготувавши основну військову базу на Запоріжжі, новообраний гетьман розпочав роботу по залученню до майбутнього виступу реєстрових козаків та широких мас народу. За визнанням коронного гетьмана М. Потоцького, «не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів». Активна організаційна робота проводилася і серед реєстрового козацтва.

Водночас Б. Хмельницький розумів, що для переможної війни зі шляхтою потрібна зовнішня допомога. До середини березня йому вдалося завершити переговори з Кримським ханством (Бахчисарайський договір). Хан Іслам-Гірей III зобов'язався надати допомогу проти поляків, причому, татари обіцяли не чинити шкоди українцям, зокрема не палити їхніх міст і сіл. Зі свого боку українці обіцяли платити у поминки і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям було направлено 3–4 тис. татар під керівництвом Тугай-бея.

Уклавши військовий союз з Кримським ханством, Хмельницький посилив свою армію татарською кіннотою. Оскільки поляки не мали піхоти рівноцінної козацькій, а польська кіннота явно поступалася татарській у маневреності, союз козаків з татарами таїв для польської армії величезну небезпеку. Чисельність татарського війська, яке виступало на боці українців, становила в різний час від кількох тисяч до кількох десятків тисяч чоловік. Крім військової допомоги Україна захищала себе від татарських нападів з півдня.

На початку революції Б. Хмельницький та його прихильники висували лише ідею автономії для козацького регіону (центральної та південної частини Київського воєводства) в складі Речі Посполитої. Вони тоді продовжували вважати останню своєю батьківщиною, а короля – її єдиним законним володарем. Національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому обмежувалася прагненням домогтися відновлення прав і вольностей Війська Запорізького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі. Тому під час переговорів з послами М. Потоцького в середині березня було поставлено вимоги щодо виведення польського війська з козацьких земель, ліквідації там «управління Речі Посполитої», надання козакам права укладати договори із зарубіжними правителями. Але коронний гетьман порахував їх неприйнятними, і, надіючись у зародку придушити народне повстання, прискорив підготовку походу, вирушивши з коронним військом на Корсунь. Водночас в універсалі до повстанців він наказав видати йому Хмельницького й розійтися. У разі непокори погрожував «усі достатки ваші,

котрі у волості маєте, забрати, жінок, дітей вирізати».

Бойові дії розпочалися у квітні. Маючи у своєму розпорядженні близько 15 тис. жовнірів (разом із реєстровими козаками), М. Потоцький вирішив завдати удару по табору повстанців. З цією метою він 21 квітня направив сухоходом 2 полки реєстровців і жовнірів (5–5,5 тис. осіб) під проводом сина Стефана, а Дніпром 26 квітня – 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис. осіб) під керівництвом генеральних осавулів Барабаша і Караїмовича. Обидва загони мали з'єднатися біля Кодацької фортеці, розгромити Запорізьку Січ і придушити повстання.

Отримавши від розвідників інформацію про час і напрямок виступу ворожих військ, Б. Хмельницький на чолі 4–5 тис. українців і 3–4 тис. татар Тугай-бея вирушив назустріч, вдало використавши їхню роз'єднаність. Оточивши 29 квітня противника біля р. Жовті Води (неподалік теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської обл.), він під час боїв, що набрали затяжного характеру, зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків: 12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром (при цьому Барабаша й Караїмовича було вбито), а наступного дня – ті, котрі перебували при Стефанові Потоцькому. У вирішальному бою 16 травня польське військо було повністю розгромлено. Близько 3 тис. поляків, у т. ч. смертельно поранений С. Потоцький, потрапили у полон.

Дізнавшись про поразку під Жовтими Водами, гетьман М.Потоцький почав відступати, надіючись на об'єднання з 6-тисячним військом Я.Вишневецького. Щоб не допустити цього, Б. Хмельницький не гаючи часу кинувся за ним. 26 травня полки Потоцького потрапили неподалік від Корсуня в заздалегідь підготовлену пастку. Значна роль у цьому належала козакові Микиті Галагану (Бутові), який, попередньо домовившись з Б.Хмельницьким, під виглядом розвідника навмисно потрапив у полон до поляків, щоб їх дезінформувати, і цим добровільно прирік себе на муки та смерть. Витримавши жорстокі катування, він примусив польських керманичів повірити у вигадку, що слідом за Запорізьким Військом наступає кримський хан з усією ордою, та завів їх у завчасно підготовлену засідку.

У результаті польське військо зазнало нищівної поразки. Близько 8,6 тис. жовнірів, у т. ч. коронний і польний гетьмани – М. Потоцький і М.Калиновський – потрапили в полон. Поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори. З Корсуня Б. Хмельницький вирушив до Білої Церкви. Він розсилав універсали до українського народу, в яких закликав до всенародного повстання. Цей клич рознісся по всій Україні. Народ численними гуртами потягнувся під гетьманські корогви, бо сподівався знайти правду, здобути волю і незалежність. Хвиля виступів охопила всю Україну. Ще ніколи повстання не мало такого всенародного характеру. На середину вересня були звільнені Лівобережжя, Брацлавське, Київське, Подільське воєводства, південна й центральна частина Волинського.

Тим часом польська шляхта прагнула реваншу. Але його не сталося. У битві, яка відбулася 21–23 вересня під Пилявцями (тепер с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.), 80–90-тисячна армія

поляків зазнала нищівної поразки від близько 100-тисячного українського війська та 5 тис. татар. Було захоплено всю ворожу артилерію, яка налічувала близько сотні гармат. До козаків потрапив також величезний обоз зі значними матеріальними цінностями, оскільки польські магнати, хизуючись один перед одним, навіть у воєнних походах оточували себе надзвичайними розкошами.

Блискуча перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях до визвольного походу на західноукраїнські землі. Повстанці за допомогою місцевого населення здобули Збараж, Вишнівець, Броди і на поч. жовтня підійшли до Львова, який взяли в облогу. Але, не бажаючи руйнувати чудове старовинне місто та отримавши викуп від польського гарнізону в сумі 200 тис. злотих, гетьман зняв облогу й повів свою армію до міцної фортеці Замостя, де перебував протягом 6–21 листопада.

У той час Річ Посполита, фактично втративши своє військо та короля, який помер ще в травні, стояла на межі катастрофи. Але Б.Хмельницький, замість того, щоб довершити її розгром, оголосив перемир'я.

Наприкінці грудня 1648 р. українське військо вступило у стародавню столицю України – Київ. Хмельницького вітали як «українського Мойсея», який визволив Україну з «лядської неволі».

Завдяки перемогам 1648 р. змінився політичний та економічний лад України. На звільненій території було ліквідовано польсько-шляхетську владу й закладалися підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом. Кордон між нею і Річчю Посполитою, згідно з укладеним 25 лютого 1649 р. з польським посольством перемир'ям, мав проходити по річках Горинь, Прип'ять та містові Кам'янцю-Подільському, через який польським підрозділам, урядовцям і шляхті переходити заборонялося. Визволена територія поділялася на полки й сотні, де вся повнота влади зосереджувалась у руках гетьмана, а на місцях – полковників, сотників та інших старшин. Військовий штаб гетьмана виконував функції кабінету міністрів і займався організацією держави.

Революція започаткувала нову модель соціально-економічних відносин:

- Вона ліквідувала, за невеликим винятком, велику й середню земельну власність, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацтво.
- Частина землі польських магнатів і шляхти перейшла в руки нових господарів – селян, козаків, які могли її продавати, дарувати, передавати в спадщину.
- Революція відкрила селянам і жителям міст можливість переходу в козацький стан, який тоді мав значні права та привілеї.

Однією з найважливіших справ державного будівництва було військо. На початку Національно-визвольної революції деякі недисципліновані загони діяли на свій лад, були й ватажки, які не хотіли

визнавати гетьманського керівництва. Виявивши організаційний хист, Б. Хмельницький зумів з цієї розрізненої маси створити регулярну армію.

Воєнні дії 1648 р. змінили й психологію самого Б.Хмельницького. Переосмисливши уроки минулорічної боротьби, гетьман, за словами відомих українських істориків В. Смолія та В. Степанкова, уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї:

- По-перше, у розмовах з королівськими комісарами в лютому 1649 р. було чітко засвідчено право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання.

- По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля.

- По-третє, було сформульовано положення про соборність Української держави.

- По-четверте, утворена Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі.

Проте реалізація цих планів утруднювалася через зовнішні та внутрішні обставини. Польський уряд докладав усіх зусиль, щоб продовжити війну і знову заволодіти українськими землями. Татари насторожено сприймали зростання могутності козацької держави й намагалися зупинити цей процес. До того ж внутрішні сили України ще не були консолідовані: виникали суперечки між селянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою – з другого. Усе це спонукало Хмельницького до обережності й поміркованої політики.

На початку літа 1649 р. війна розгорілася заново. В 1649 р. відбулися битви під Збаражем та Зборовим. Але кримські татари погрожували перейти на бік поляків. В серпні 1649 р. укладено Зборівський мирний договір.

За умовами Зборівського договору козаки здобували численні права:

- 1) Українська держава мала охоплювати територію Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств; на ній не мали права з'являтися коронні війська. Урядові посади тут могли займати тільки православні;

- 2) козацький реєстр встановлювався у кількості 40 тис. чол., а селяни, які не потрапили до нього, поверталися у кріпацтво. Підтверджувалися всі права і вольності Війська Запорізького;

- 3) всім учасникам повстання проголошувалася амністія. Водночас магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків;

- 4) католицька і православна шляхта зрівнювалися у правах, а православний митрополит отримував місце у польському сенаті. Питання про унію передавалося на розгляд сейму;

- 5) польський король погодився на виплату щорічних у поминок Криму та у таємній статті дозволив татарам «вільно спустошувати край, повертаючись назад», тобто грабувати й брати ясир на українських землях.

Зборівський трактат не відповідав ні фактичному успіху національно-визвольної боротьби, ні тим широким надіям, які плекали українські народні маси. За Зборівською угодою велика частина селян

поверталася в кріпацтво. На феодальне гноблення була приречена козацька та міська біднота. До того ж татари жорстоко пограбували землі Волині, Галичини й, особливо, Поділля. Так, замість повного звільнення всього українського народу і створення своєї власної держави доводилося задовольнятися національно-територіальною автономією, і то лише для козацької верстви. Це викликало в Україні надзвичайне обурення та стрімке наростання антифеодальної боротьби. Було зрозуміло, що перемир'я триватиме недовго.

Відчуваючи неминучість нової війни з Польщею, Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою іноземних держав, а тому активізував свою міжнародну політику. Зберігаючи союзницькі відносини з Кримом, він налагодив стосунки з Венецією та Валахією, домовився з Трансільванією про координацію дій проти Польщі, намагався порозумітися зі Швецією, вів переговори з Туреччиною про прийняття її протекції, але, як показало майбутнє, так і не зважився на неї. У серпні 1650 р. Б. Хмельницький вирушив у похід на Молдавію, яка підтримувала Польщу й займала ворожі позиції стосовно України. Молдавський правитель Василь Лупу змушений був укласти у вересні договір, за яким обіцяв надати Б.Хмельницькому допомогу у боротьбі проти Польщі. Поряд з цим, В. Лупу погодився скріпити українсько-молдавський союз династичним шлюбом своєї дочки Розанди з гетьманським сином Тимошем.

В червні 1651 р. відбулася битва під Берестечком. У вирішальний момент битви татарські загони на чолі з ханом втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького, який намагався їх затримати. Залишившись без гетьмана, українська армія була оточена ворогом. У цих складних умовах наказним гетьманом було обрано І. Богуна, під командуванням якого через непрохідні болота й р. Пляшівку з возів, хомутів, сідел, одягу було збудовано три переправи. 10 липня він вивів з оточення основні бойові сили, відхід яких прикривали кілька тисяч вояків.

Поразка під Берестечком була тяжким ударом для українського національно-визвольного руху. 28 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківську угоду, за якою значно обмежувалася автономія держави:

1) козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталась польська адміністрація, а магнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки;

2) козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол.; ті, хто залишився за межами реєстру, верталися у підданство до панів;

3) гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами;

4) підтверджувалися права православної церкви та української шляхти.

Народ з обуренням відгукнувся на Білоцерківську угоду. Тисячі людей втікали за московський кордон – на Слобожанщину. В Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

У квітні 1652 р. було вирішено заручитися підтримкою Криму й відновити воєнні дії проти поляків. Відбулася битва біля гори Батіг. Яка завершилась перемогою козацького війська.

Перемога під Батогом викликала величезне піднесення в українському суспільстві. Повстання спалахнули по всій Україні. Почалося повсюдне винищення шляхти. У результаті у травні – червні територія Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводств була звільнена від ворожої окупації. Українська держава здобуває, нарешті, фактичну незалежність.

Історичне значення діяльності Б. Хмельницького:

- уперше впродовж XVI–XVII ст. спромігся об'єднати патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення;
- спрямував енергію народу на розбудову соборної держави та виборення незалежності;
- сформулював наріжні принципи державної ідеї, що стала знаменом у визвольних змаганнях українців упродовж наступних століть;
- завдяки гнучкій соціально-економічній політиці зумів провести державний корабель повз небезпечні «соціальні рифи» і запобігти вибуху громадянської війни;
- проводив послідовну і рішучу боротьбу проти стихії розбурханих мас і старшинського отаманства, за зміцнення централізації держави і встановлення у ній спадкового гетьманату;
- проявив себе блискучим полководцем, сформував боєздатну, одну з кращих в Європі національну армію, прийняв статут «Статті про устрій Війська Запорозького», збагатив українське військо мистецтво, створив розвідку і контррозвідку;
- організував дипломатичну службу, яка забезпечила прорив на шляху до визнання Української козацької держави урядами інших країн, здобув у сучасників визнання як одного з найкращих тогочасних дипломатів.

Національно-визвольна війна завершилася для української нації поразкою: не вдалося ні створити державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України, хоча за досягнення політичної самостійності вона заплатила неймовірно високу ціну. Втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселень до Московії та Молдавії становили близько 65–70 % всього населення України, яке на 1648 р. сягало 4–5 млн осіб. Страхітливих руйнувань зазнали міста й села; надзвичайно великої шкоди було завдано розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Усе це – негатив революції.

Позитивне її значення як найбільшої битви в історії української нації за незалежність вбачають у тому, що вона:

- привела до створення (вперше після загибелі в 40-х рр. XIV ст. Українського королівства) національної держави, частина якої у формі

Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;

- зумовила появу національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;

- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти;

- стала потужним імпульсом для розвитку національної самосвідомості, зокрема ідеології елітарного націоналізму;

- зумовила закріплення за витвореною державою назви «Україна» й започаткувала зміну назви «руський народ» на означення «український народ»;

- пробудила волю нації до самоутвердження й самовираження у формі незалежної соборної держави;

- суттєво збагатила традиції боротьби проти національно-релігійного та соціального гноблення;

- протягом тривалого часу після її завершення козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань (навіть матеріали Генерального опису 1765–1769 рр. зафіксували численні факти, коли селянські й козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікувалися як «свої власні», «свої жилі»);

- служила каталізатором розвитку (переважно в Лівобережній Україні) усної народної творчості, мови, освіти, літописання, літератури тощо.

Національно-визвольна війна спричинила суттєву зміну в співвідношенні сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (інша річ, що не на користь України). Вона різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму й водночас помітно зміцнила роль Московії, яка розпочала експансію на захід. Національно-визвольна боротьба українців сприяла виборенню Бранденбургом незалежності від Польщі (у 1667 р. її уряд відмовився від ленних прав на Східну Пруссію) та зростанню ролі Швеції.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте основні, на думку вчених, передумови (історичні обставини, які сприяли початку) Визвольної війни українською народом середини XVII ст.
2. Чому частина істориків вважає, що Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького почалася як повстання, а згодом переросла в революцію? Ваша точка зору.
3. Обґрунтуйте або спростуйте твердження, що напередодні Визвольної війни посилювалося соціальне та релігійно-національне гноблення українців.
4. Обґрунтуйте твердження, що в ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького була створена суверенна (незалежна) українська держава.
5. Пригадайте іноземних і вітчизняних авторів, а також назви їх праць, що розповідають про Національно-визвольну війну середини XVII ст.

6. Як називалися перші військові походи Б.Хмельницького та які їхні наслідки?
7. Обґрунтуйте причини облоги м. Львова військами гетьмана Б.Хмельницького.
8. Чиї інтереси відстоював Б.Хмельницький, наскільки його діяльність відповідала прагненням народу?
9. Коротко охарактеризуйте основні напрямки тактики українського військового мистецтва Б.Хмельницького.
10. Чим пояснити збільшення кількості армії Б.Хмельницького в період Визвольної війни?
11. Які факти свідчать про зміцнення в ході Визвольної війни особистої влади Богдана Хмельницького? Чи можемо ми вважати козацьку державу часів його правління монархією? Відповідь обґрунтуйте.
12. Яке визначення ми можемо дати події 1648–1657 рр.: війна; революція; повстання. Відповідь обґрунтуйте.
13. Охарактеризуйте державотворчу діяльність Б.Хмельницького у часи Визвольної війни. Визначте тип цієї держави. Хто найбільше виграв у цій війні? До чого це призвело?
14. Якою була роль сподвижників Б. Хмельницького у визвольній боротьбі та державотворчому процесі (1648 – 1657 рр.)? Наведіть приклади.

Список рекомендованої літератури:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994. – 110 с.
2. Гуржій О. І. Славені битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / гол. ред. Р. Стасюк. К.: Арій, 2012. – 336 с.
3. Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. К.; Львів, 1992. Вип. 2. С. 78-92.
4. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. – 702 с.
5. Нагірняк А. Богдан Хмельницький – видатний стратег і полководець // Військово-науковий вісник інституту сухопутних військ Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2009. № 11. С. 139-149.
6. Романько І.І. Історія українського війська. Нариси у трьох томах. Т.1. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 472 с.
7. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 1. Історія козацтва як предмет сучасної наукової дискусії. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 316 с.
8. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Козацтво в історії та культурі України. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 344 с.
9. Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Є. Гоголя (1648-1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. К., 1995. С. 142-160.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 2 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова). АН Української РСР. Інститут історії. К.: Наукова думка, 1990. – 566 с.

Лекція 7

Українська армія в добу Гетьманщини

План:

1. Гетьман України Іван Виговський. Конотопська битва або погром московитів.
2. Гетьманщина та її військо в період гетьмана Івана Мазепи.
3. Військо Гетьманщини та Запорозької Січі у другій половині XVIII століття.

Ключові терміни і поняття: *гетьманщина, Руїна, Гадяцький договір, Вічний мир, чигиринські походи, коліївщина, гайдамацький рух, барська конфедерація, опришківський рух, поділи Речі Посполитої, монархія, імперія, автономія, покозачення, Великий згін, полк, паланка, курень, зимівник.*

Руїна – період історії України другої половини XVII століття, що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

Під час Руїни Гетьманщина умовно була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці два володіння під різними гетьманами ворогували між собою. Сусідні держави (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні відносини з тією чи іншою окупаційною силою. Київську митрополію в 1686 було підпорядковано Московському патріархату.

Остаточний поділ Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну Україну було закріплено Андрусівським договором (1667) та Вічним миром (1686). За ними Лівобережжя та Київ відходили до Московського царства, а Правобережжя – до Річі Посполитої.

Після смерті Богдана Хмельницького козацька старшина, виконуючи його волю, обрала гетьманом його сина Юрія Хмельницького. Регентом, до повноліття юного керманича, мав бути Іван Виговський. Але вже через місяць Юрія, на Генеральній раді у Корсуні, з великими суперечками, головним чином за підтримки покозаченої шляхти, чинно замістив генеральний писар. Також та сама рада ухвалила створення нового союзу Гетьманщини зі Швецією, що було закріплено у Корсунському договорі.

Після смерті Богдана Хмельницького Україна опинилася у складній ситуації: Московія намагалася закріпити свій контроль над Гетьманщиною, що викликало спротив серед козацької старшини. Іван Виговський, ставши гетьманом, вирішив продовжити політику збереження автономії та шукав

союзників у боротьбі з Московією. Це зумовило укладення Гадяцького договору 1658 року, який передбачав створення федерації між Річчю Посполитою, Литвою та Україною.

Однак цей крок викликав опір з боку московського уряду, який почав активну військову кампанію проти гетьмана.

У битві проти московитів І. Виговський мав допомогу від кримських татар, що було важливим стратегічним кроком.

Битва відбулася в червні 1659 року біля міста Конотоп (на території сучасної Сумської області). Московське військо, чисельністю близько 100 тисяч солдатів, очолював князь Олексій Трубецькой. Виговський, об'єднавши українських козаків, польських та татарських союзників (під командуванням хана Мехмеда IV Гірея), зібрав близько 60 тисяч воїнів.

Основна фаза битви розпочалася облогою московитами міста Конотоп, яке героїчно захищав полковник Григорій Гуляницький. Виговський, спланувавши раптовий удар, завдав московським військам нищівної поразки.

Наслідки битви:

- Стратегічна перемога. Московська армія зазнала катастрофічних втрат, зокрема було знищено близько 30 тисяч солдатів.
- Послаблення впливу Московії. Поразка значно послабила московські амбіції щодо домінування над Україною.
- Політичні наслідки. Попри військовий триумф, внутрішня опозиція в Україні та відсутність стабільного міжнародного союзу не дозволили Виговському закріпити успіх. Уже в тому ж 1659 році він змушений був зректися гетьманської булави.

Конотопська битва — символ героїзму українців у боротьбі за незалежність. Вона демонструє здатність українських військ об'єднувати зусилля з союзниками для досягнення спільної мети. Подія також нагадує про складнощі політичної консолідації та збереження незалежності у ворожому середовищі. Цей бій є важливим уроком для сучасності, підкреслюючи значення єдності та стратегічного мислення у боротьбі за національні інтереси.

Після зречення Івана Виговського в 1659 році Україна пережила період значних політичних, військових і соціальних потрясінь, які часто називають «Руїною». Наведено ключові події цього періоду:

Гетьмування Ю. Хмельницького (1659 – 1663 рр.):

- Переяславські статті (1659). Юрій Хмельницький, обраний гетьманом, підписав нову угоду з Московією, яка значно обмежувала автономію України. Ці статті посилювали контроль московського царя над Гетьманщиною.
- Розкол у суспільстві. Частина козацької старшини та населення виступила проти проросійської орієнтації. Це спричинило внутрішні конфлікти.

Після відставки Юрія Хмельницького у 1663 році козацька держава остаточно розділилася:

- Лівобережна Україна опинилась під протекторатом Московії.

- Правобережна Україна формально залишилася під контролем Речі Посполитої.

Гетьмування І. Брюховецького (1663 – 1668 рр.) на Лівобережжі:

- Батуринські статті (1663). Брюховецький підписав нову угоду з Московією, яка ще більше обмежила права гетьмана.
- Погіршення відносин із Московією. Брюховецький спочатку був проросійським, але зрештою почав виступати проти московського втручання. У 1668 році він приєднався до антимосковського повстання, але був убитий козаками.

Гетьмування П. Дорошенка (1665 – 1676 рр.) на Правобережжі:

- Спроба об'єднання України. Дорошенко прагнув об'єднати Правобережжя і Лівобережжя під своєю владою.
- Протекторат Османської імперії (1669). У пошуках підтримки Дорошенко уклав угоду з Османською імперією, що викликало нові війни в Україні.

У 1667 р. відбулося підписання Андрусівського перемир'я. Договір між Московією та Річчю Посполитою, який поділив Україну на дві частини. Лівобережжя залишалося під контролем Московії, а Правобережжя – Речі Посполитої. Київ тимчасово передавався Московії. Ця угода остаточно закріпила розкол України.

Наслідками Руїни були:

- Політичний хаос і постійні війни призвели до демографічних і економічних втрат.
- Втрата цілісності та автономії Гетьманщини.
- Посилення іноземного впливу на українські землі, зокрема Московії, Речі Посполитої та Османської імперії.

Цей період став важливим уроком для українського суспільства про наслідки розколу, відсутності єдності та зовнішнього втручання.

Булава гетьмана Лівобережної України до рук Івана Мазепи потрапила 1687 року. Обрання Мазепи пов'язане було з підписанням нових «Коломацьких статей» (основа – «Глухівські статті» Дем'яна Многогрішного 1669 року, з деякими додатками на користь Москви). Коломацькі статті були вироблені учасниками зміщення І.Самойловича, претендентами на посади у гетьманському уряді 24 липня за активної участі та тиску В. Голіцина. І. Мазепі не можна дорікати за те, що цей документ значно послаблював позиції Гетьманщини. Переговорний процес щодо вироблення статей старшини вели з В. Голіциним не як рівноправні договірні сторони, а як безурядові претенденти на посаду. Через це останні не могли принципово обстоювати свою точку зору і дуже перечити фаворитові царівни Софії. Саме його договірні тези мали пріоритет. Тому їх краще називати Голіцинські статті.

Метою Мазепи як гетьмана Війська Запорозького було об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо

можливо, Слобожанщини й Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом, встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

У зовнішній політиці старався мати добросусідські відносини з Річчю Посполитою, Кримським ханством, Османською імперією. Мав таємні контакти з високопосадовцями цих країн. Боротьба з Московією видавалась на той час безнадійною, тому тривалий час просто продовжував лінію Івана Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії. Спірався головним чином на старшинські роди, що свого часу емігрували з Правобережжя, та найманців. За опозицію мав колишніх прихильників Самойловича, запорожців та південні полки.

Усупереч забороні міжнародних дипломатичних зносин, зафіксованої в

«Коломацьких статтях» – угоді між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання Мазепи гетьманом, мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінів у Речі Посполитій, Гіраїв у Криму, інших.

З метою оборони південних кордонів побудував фортеці на півдні України, зокрема, Новобогородицьку та Новосергіївську на річці Самара. Прагнув знайти опору серед козацької старшини Лівобережної України, дбав про забезпечення її представників маєтностями (гетьманські універсали Василеві Борковському, Прокопові Левенцю, Михайлові Миклашевському, Іванові Скоропадському тощо). Захищав інтереси простих козаків, посполитих (зафіксовано універсалами від 1691, 1692, 1693, 1701 років тощо), в яких регулювалися питання оподаткування, відробіток («панщина»). Прагнення Івана Мазепи розширити автономію Гетьманщини йшли врозріз із політикою російського царя Петра I.

Під час Північної війни уклав угоду зі шведським королем Карлом XII, за якою Швеція мала забезпечити звільнення України з-під влади Москви за допомогу українців у війні проти московитів. Звідтоді всіх українців, що брали участь у національно-визвольному русі, росіяни зневажливо називали «мазепинцями».

Втікаючи після поразки від переслідування московської кінноти, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдовському князівстві, що належало Османській імперії. Тут, біля міста Бендери у селі Варниця, 21 або 22 вересня 1709 року Іван Мазепа помер і був похований.

Друга половина XVIII століття стала завершальним етапом існування Гетьманщини та Запорозької Січі як автономних утворень. У цей період обидві військово-політичні структури зазнали значних змін під тиском російської імперської політики, яка прагнула повністю інтегрувати українські території.

Військо Гетьманщини залишалося важливим компонентом козацької держави до її остаточної ліквідації у 1764 році. Основу війська становили

реєстрові козаки, які підпорядковувалися гетьману і забезпечували оборону території Гетьманщини. Військо поділялося на полки (їх кількість змінювалася, але зазвичай було близько 10–20). Кожен полк складався з сотень, очолюваних сотниками. На чолі війська стояв гетьман, якого підтримували генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний писар.

Після знищення автономії Гетьманщини в 1764 році козацьке військо зазнало значних змін. У 1783 році було видано указ про ліквідацію козацького війська на Лівобережжі. Багато козаків перейшли до складу регулярної російської армії.

Частина козацтва стала «військовими обивателями» — вони виконували поліцейські та господарські функції в межах Російської імперії.

Запорозька Січ залишалася символом козацької свободи та військової потуги до її ліквідації в 1775 році. Центральна організація Запорозької Січі, очолювана кошовим отаманом. Основні підрозділи січового війська, що об'єднували козаків за територіальним принципом. Основу становила піхота та кіннота. Козаки були майстрами у використанні рушниць, шабель, списів і гармат. Запорожці брали участь у війнах Російської імперії, зокрема в російсько-турецьких війнах (1768–1774), виконуючи роль нерегулярних, але ефективних військових підрозділів. Незважаючи на службу Російській імперії, запорожці намагалися зберегти свою автономію.

Після перемоги у війні з Османською імперією російський уряд вирішив ліквідувати Запорозьку Січ. Катерина II вважала козацьку вольницю загрозою централізації імперії. Армія генерала Петра Текелія зайняла Січ без бою. Козаки частково переселилися до Добруджі (на територію Османської імперії), де створили Задунайську Січ.

В результаті ліквідації Запорозької Січі частина козаків була переведена до новостворених військових формувань, таких як Чорноморське козацьке військо. Ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі знищила основи військово-політичної незалежності українських земель. Колишні козаки втратили свої привілеї і статус. Значна частина їх стала кріпаками або військовими селянами.

Ліквідація війська Гетьманщини та Запорозької Січі стала кульмінацією політики Російської імперії, спрямованої на підпорядкування українських земель. Незважаючи на це, козацький дух і традиції залишили глибокий слід в українській культурі та історії, ставши символом боротьби за свободу.

Питання для самоконтролю:

1. Які геополітичні події поклали початок польсько-московської війни 1658-1667 рр.?
2. Назвіть ім'я кошового отамана, героя козацьких походів 70-х років XVII ст. Наведіть історичні факти його біографії.
3. Які країни могли стати союзниками у боротьбі з Польщею після Віленського перемир'я? Чому?

4. Охарактеризуйте постать І. Мазепи. Чому російська і радянська історіографія називала його «зрадником»? Відповідь обґрунтуйте.
5. Проаналізуйте розвиток Гетьманщини. Чи закономірним був її занепад? Відповідь обґрунтуйте.
6. Які відносини були між Гетьманщиною та Московією, Річчю Посполитою чи Османською імперією?
7. Які фактори впливали на автономію Гетьманщини у складі Московії?
8. Чи можна вважати політику Івана Мазепи спробою врятувати незалежність України?
9. Як внутрішні конфлікти між старшиною впливали на стабільність Гетьманщини?
10. Чому Гетьманщина не змогла реалізувати повністю свої інтереси у відносинах із Московією, Річчю Посполитою та Османською імперією?
11. Чи можна вважати Гадяцький договір реальним шансом для відновлення державності України?
12. Які наслідки для України мав Андрусівський мир 1667 року?
13. Чи можна було уникнути поділу України на Лівобережжя та Правобережжя? Відповідь обґрунтуйте.
14. Чому козацьке військо не змогло зберегти свій автономний статус у другій половині XVIII століття?
15. Яка роль війська Гетьманщини у загальноєвропейських конфліктах XVII–XVIII століття?

Список рекомендованої літератури:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994. – 110 с.
2. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / гол. ред. Р. Стасюк. К.: Арій, 2012. – 336 с.
3. Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. К.; Львів, 1992. Вип. 2. С. 78-92.
4. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. – 702 с.
5. Нагірняк А. Богдан Хмельницький – видатний стратег і полководець // Військово-науковий вісник інституту сухопутних військ Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2009. № 11. С. 139-149.
6. Романько І.І. Історія українського війська. Нариси у трьох томах. Т.1. Кіровоград: ДЛІАУ, 2011. – 472 с.
7. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 1. Історія козацтва як предмет сучасної наукової дискусії. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 316 с.
8. Романько І.І. Україна у ранньомодерний час. Козацька доба. Навчально-методичний посібник. Частина 2. Козацтво в історії та культурі України. Кропивницький: ЛА НАУ, 2018. – 344 с.
9. Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Є. Гоголя (1648-1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. К., 1995. С. 142-160.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 2 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова). АН Української РСР. Інститут історії. К.: Наукова думка, 1990. – 566 с.

Лекція 8

Військові формування в Україні у XVIII ст. Участь українців у військових конфліктах XIX ст.

План:

1. Українські формування у війнах Російської імперії.
2. Україна у період Кримської війни (1853-1856).

Ключові терміни і поняття: *кріпацтво, Кримська війна, промисловий переворот, реформи, військові формування, військові поселення.*

У XVIII–XIX століттях українські військові формування були важливим компонентом армії Російської імперії, відіграючи значну роль у її зовнішньополітичних і військових кампаніях. Водночас участь українських козаків і ополчення у цих війнах супроводжувалася поступовою ліквідацією їхньої автономії.

До середини XVIII століття військові формування Гетьманщини (реєстрові козаки) брали участь у війнах на боці Російської імперії, зокрема в:

- Північній війні (1700–1721): Козаки підтримували Петра I у боротьбі зі шведським королем Карлом XII. Після Полтавської битви (1709) Московія зміцнила контроль над Україною.
- Російсько-турецьких війнах: Гетьманські козаки забезпечували охорону кордонів і брали участь у військових операціях проти Османської імперії та Кримського ханства.

Запорозькі козаки активно долучалися до воєн Російської імперії. Запорожці здійснювали походи на Крим і підтримували Росію у завоюванні Причорномор'я. Після перемоги над Османською імперією Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ, побоюючись її автономії.

Після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі російський уряд створив кілька нових військових формувань на базі українських козаків:

- Чорноморське козацьке військо (1787) було сформоване для боротьби з Османською імперією, пізніше переселене на Кубань.
- Бузьке козацьке військо (1769) утворене з колишніх запорожців і служило в російській армії під час війни з Туреччиною.

На початку XIX ст. українські військові формування брали участь у війнах проти Франції, зокрема в кампанії 1812 року (французьке вторгнення в Росію). Чорноморські козаки діяли у складі російських військ у боях під Смоленськом, Бородіном та інших.

Після переселення Чорноморського козацького війська на Кубань вони стали важливим елементом прикордонної служби та активними учасниками Кавказьких війн.

Протягом XIX століття українські формування продовжували брати участь у конфліктах з Османською імперією. Чорноморські козаки захищали російські кордони на півдні.

Але частина козаків була переведена в селянський стан, тоді як ті, хто залишився у військових формуваннях, стали частиною імперської системи. На початку XIX ст. влада створювала військові поселення.

Військові поселення — це особлива організаційна форма розміщення військових підрозділів, запроваджена в Російській імперії на початку XIX століття. Їх метою було поєднання військової служби із сільськогосподарською працею для зменшення витрат на утримання армії.

Передумовами створення військових поселень були:

- Після Наполеонівських воєн (1812–1815) Російська імперія зіткнулася з величезними витратами на утримання армії.
- Імператор Олександр I вирішив, що військові поселення дозволять зменшити витрати на армію, оскільки солдати будуть самостійно забезпечувати себе продуктами.
- Система мала забезпечити суворий контроль над військовими та зменшити ризик дезертирства.

Військові поселення почали створювати в 1817 році на території України, зокрема в Херсонській, Катеринославській та Харківській губерніях. Поселення поділялися на роти, батальйони та полки. Солдати з родинами проживали в казармах або спеціально збудованих селах. Господарською діяльністю займалися як військові, так і члени їхніх родин. Військові обов'язки поєднувалися з щоденними тренуваннями. У вільний час солдати працювали в полі. Солдати та їхні родини страждали від надмірної праці, нестачі їжі та суворої дисципліни.

Населення України, яке часто примусово переселяли до військових поселень, чинило опір цій системі. Відбувалися численні бунти, зокрема:

- Чугуївський бунт (1819): Масовий протест військових поселенців проти важких умов праці та дисципліни. Бунт був придушений із застосуванням сили.

Через недбале управління військові поселення часто не виконували покладених на них завдань. Витрати на утримання цієї системи виявилися значно вищими, ніж очікувалося. Система військових поселень почала занепадати в середині XIX століття. У 1857 році, після початку реформ Олександра II, військові поселення були офіційно ліквідовані. Більшість солдатів і їхніх родин були переведені в селянський стан або включені до складу регулярної армії.

Таким чином, військові поселення спричинили невдоволення серед місцевого населення через примусовий характер їх створення. Військові поселення не сприяли економічному розвитку регіону, а часто призводили до занепаду сільського господарства через непродуктивну організацію праці. Негативний досвід військових поселень став одним із факторів, що вплинув на більш обережну реалізацію реформ у Російській імперії у другій половині XIX століття.

Система військових поселень була невдалою спробою зменшити витрати на утримання армії шляхом поєднання військової служби з працею на землі. В Україні ця система викликала значне невдоволення серед населення та мала обмежений економічний і соціальний ефект.

В середині XIX ст. конфлікт між Російською імперією та коаліцією (Великобританія, Франція, Османська імперія, Сардинське королівство) за контроль над Балканами і Чорноморським регіоном спричинив Кримську війну 1853-1856 рр., яка стала важливим етапом в історії України, адже частина її території була безпосередньо залучена до бойових дій. Україна, яка входила до складу Російської імперії, відігравала важливу роль у забезпеченні військових потреб імперії. Україна стала тиловою базою для російської армії, забезпечуючи її продовольством, амуніцією та людськими ресурсами. Крим як частина України був основною ареною бойових дій.

З українських губерній до російської армії було мобілізовано велику кількість селян, козаків і міщан. Мобілізація викликала невдоволення серед селянства, оскільки додаткові повинності та рекрутські набори погіршували їхнє становище. Українські землі постачали армію зерном, худобою та іншими продовольчими товарами. Ремісники та підприємці виробляли військову амуніцію та спорядження. Через українські порти (Одеса, Миколаїв) і транспортні шляхи здійснювалося перевезення військових вантажів до Криму.

Отже, Кримський півострів став ареною воєнних дій. До основних подій війни можемо віднести:

- Битва на річці Альма (1854): Перша велика битва, у якій російська армія зазнала поразки від союзників.
- Оборона Севастополя (1854–1855): Тривала 349 днів і стала ключовою подією війни. В обороні брали участь тисячі українців, у тому числі мешканці Криму та південних регіонів.
- Битва під Інкерманом (1854): Ще одна важлива битва, в якій російські війська не змогли досягти успіху.

Серед учасників оборони були селяни, робітники та ремісники з України, які виконували роль саперів, стрільців і носіїв. Деякі з них отримали нагороди за героїзм.

Наслідки кримської війни для України:

I. Економічний занепад: Війна призвела до виснаження ресурсів українських земель. Сільське господарство та ремесла зазнали занепаду через численні реквізиції та примусові роботи.

II. Соціальна напруженість: Селяни несли основний тягар війни, що призвело до зростання протестних настроїв.

III. Ослаблення кріпацтва: Поразка Росії в війні показала недоліки соціально-економічної системи, зокрема кріпацтва. Ці події стали передумовою для реформ 1860-х років, включаючи скасування кріпацтва в 1861 році.

IV. Міграція та урбанізація: Значна кількість українців після війни переселилася в міста для роботи в промисловості, яка почала розвиватися після завершення бойових дій.

V. Культурні наслідки: Війна підвищила інтерес до історії та культури України, оскільки українці відіграли значну роль у забезпеченні військових потреб імперії.

Кримська війна 1853–1856 років мала значний вплив на Україну. Вона стала випробуванням для економіки та населення, показала обмеженість феодальної системи та вплинула на подальші реформи в Російській імперії. Попри складні умови, українці брали активну участь у війні, залишивши слід у її подіях.

Питання для самоконтролю:

1. Як називалася битва під Лейпцигом, в якій взяли участь українські козацькі полки?
2. На які 2 табори поділилася українська інтелігенція під час наполеонівського вторгнення. Чому? Відповідуйте.
3. Коли відбулося повстання Чернігівського піхотного полку в Україні, організоване декабристами? В чому полягало історичне значення декабристського руху?
4. Яких територіальних втрат зазнала Росія в результаті Кримської війни? Наслідки Кримської війни для українських земель.
5. В результаті яких подій було укладено Ясський мирний договір?
6. Якими були причини здійснення військової реформи у 70-х роках XIX ст.? Відповідь обґрунтуйте.
7. Підготуйте коротке повідомлення на тему: «Як могли поліпшити становище російської армії заходи військової реформи 70-х рр. XIX ст.?»
8. Яке значення мали українські ресурси (продовольство, робоча сила) для забезпечення російської армії під час війни?
9. Яку роль відігравали українці в обороні Севастополя та інших ключових боях?
10. Як поразка Росії у війні вплинула на зміни в імперській політиці, зокрема щодо кріпосного права?
11. Чи можна вважати, що Кримська війна створила передумови для реформ в Україні, таких як скасування кріпацтва в 1861 році?
12. Як зміна балансу сил у Чорноморському регіоні вплинула на становище України?
13. Чи могли події Кримської війни послабити російське домінування в українських землях?
14. Чи можна порівнювати участь України в Кримській війні з її участю в інших війнах Російської імперії?
15. Як Кримська війна вплинула на суспільне становище України порівняно з іншими регіонами імперії?

Список рекомендованої літератури:

1. Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Вид-во Укр. Католического університету, 2007. – 560 с.
2. Гуржій О., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 року: український контекст. К.: Ін-т історії України, 2012. 154 с.
3. Маленко Л.М. Причини ліквідації Азовського козацького війська та переселення азовців на Кубань. URL: http://www.cossackdom.eom/articles/m/malenko_likvidazov.htm
4. Романько І.І. Історія українського війська. Нариси у трьох томах. Т.1. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 472 с.
5. Романько І.І. Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.2 Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 612 с.

Лекція 9

Військові формування українців наприкінці XIX – поч. XX ст.

План:

1. Перші юнацько-спортивні організації «Сокіл», «Січ», «Пласт».
2. Українці в війнах Російської імперії на початку XX ст.

Ключові терміни і поняття: *національне відродження, громадянські права, революція, конституція, політичні партії, страйки, збройне повстання, реакція, чорносотенці, націоналізм, шовінізм, соціалізм.*

У кінці XIX — на початку XX століття в Україні виникають перші організації, які займалися фізичним вихованням молоді, патріотичним вихованням та національною просвітою. Найвідомішими з них були «Сокіл», «Січ» та «Пласт».

Організація «Сокіл» була заснована в 1894 р. у Львові, за ініціативи Івана Боберського. Мета організації:

- Фізичне виховання молоді.
- Формування патріотизму та національної свідомості.
- Пропаганда здорового способу життя.

Члени «Соколу» організовували спортивні заходи, змагання, гімнастичні вправи. Проводили патріотичні вишколи та лекції з історії України. Сприяли національному згуртуванню. Важливу увагу приділяли дисципліні, фізичній підготовці та гімнастиці. Організація діяла за принципами чеського руху «Сокіл», запозичуючи їхні ідеї та методи роботи.

Організація «Січ» була заснована в 1900 р. в с. Завалля на Галичині. Засновником був громадський діяч, юрист із Галичини – Кирило Трильовський. Організатори ствили перед собою мету:

- Військово-спортивна підготовка молоді.
- Підготовка до національно-визвольної боротьби.
- Патріотичне виховання та об'єднання українців.

«Січ» була напіввійськовою молодіжною організацією, яка проводила стройові навчання, військові справи, марші. Влаштовували свята, виступи, спортивні заходи. Підтримували ідеї єдності українського народу. У формі та дисципліні використовували козацькі традиції. Гаслом організації стало «Сила в єдності».

Молодіжна організація «Пласт» була заснована в 1911 р. у Львові. Засновниками були Олександр Тисовський, Іван Чмола, Петро Франко. Виховання молоді на основі принципів скаутського руху, заснованого Робертом Баден-Пауелом. Особливу увагу приділяли розвитку фізичних, моральних і розумових здібностей молоді. Сприяли формуванню патріотизму та любові до природи. Пластуни організовували табори, мандрівки, вишколи,

навчання першої медичної допомоги. Виховували молодь у дусі національних ідеалів, збереження культури та традицій. Девіз організації: «Будь готовий!» Використовували скаутські методики, пристосовані до українських реалій. Організація сприяла формуванню майбутніх лідерів українського суспільства.

Значення юнацько-спортивних організацій

- Фізичний розвиток: «Сокіл», «Січ» і «Пласт» сприяли поширенню фізичної культури серед української молоді.
- Патріотичне виховання: Організації виховували молодь у дусі любові до України та готовності до боротьби за її незалежність.
- Національна свідомість: Ці організації заклали основи для розвитку української національної ідеї в умовах австро-угорської, а пізніше польської окупації Галичини.
- Військова підготовка: Особливо це стосувалося «Січі» та «Пласту», які готували молодь до активної участі у визвольних змаганнях.

Члени «Січі» та «Пласту» брали активну участь у формуванні легіону Українських січових стрільців під час Першої світової війни. «Сокіл» і «Пласт» продовжили свою діяльність у міжвоєнний період, підтримуючи українське культурне життя та боротьбу за незалежність. Юнацько-спортивні організації заклали важливі підвалини для розвитку громадянського суспільства та національної свідомості серед українців.

На початку ХХ століття Україна була частиною Російської імперії, і багато українців брали участь у численних військових конфліктах цієї імперії. Найважливіші з них — це Російсько-японська війна (1904–1905) та Перша світова війна (1914–1918). Участь українців у цих війнах мала значний вплив на їх соціально-політичну активність, а також на національну свідомість, що в кінцевому результаті сприяло процесу національного відродження.

Розглянемо участь українців в Російсько-японській війні 1904 – 1905 рр.

Війна між Російською імперією та Японією за вплив у Східній Азії, зокрема в Кореї та Маньчжурії. Українці, як частина російської армії, були мобілізовані для участі в цьому конфлікті.

Українці, зокрема з південних і східних губерній, активно мобілізувалися для участі в бойових діях. Села і міста Галичини, Чернігівщини, Полтавщини і Харківщини постачали численні солдатські контингенти. В основному українці служили в піхоті, артилерії та інших підрозділах російської армії. Українці брали участь в основних битвах, зокрема в обороні Порт-Артура, битвах при Мукдені та Цусімській битві. Війна завершилася поразкою Росії і сильно підірвала її міжнародний авторитет.

Наслідки Російсько-японської війни для України:

- Поразка Росії в Російсько-японській війні викликала в імперії глибоку політичну кризу, що призвело до 1905 року революції. Багато українців брали участь у протестах та робітничих заворушеннях, які прокотилися по всій імперії.

➤ Національна свідомість українців зростала, і війна сприяла формуванню нових політичних рухів, таких як УНДП (Українська народна демократична партія), які почали активно вимагати автономії для України.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте процес національного відродження на землях Східної Галичини. Чому там виникла потреба для створення юнацьких спортивних організацій? Відповідь обґрунтуйте.
2. Чи були «Січ», «Сокіл», «Пласт» підґрунтям для створення власної галицької армії? Відповідь обґрунтуйте.
3. Чому під час революції 1905 – 1907 рр. саме армія стала найбільш радикальною учасницею подій? Аргументуйте свою точку зору.
4. Охарактеризуйте причини поразки на панцернику «Потемкін».
5. Селянські рухи і виступи військових 1905–1907 рр.: причини, перебіг подій, результати.
6. Яку роль у революційних подіях 1905–1907 рр. зіграли військові? Наведіть приклади.
7. Як «Сокіл», «Січ» і «Пласт» сприяли розвитку національної свідомості серед української молоді на початку XX століття?
8. Яка роль цих організацій у культурному і соціальному житті України на початку XX століття?
9. Як участь в «Соколі», «Січі» та «Пласті» впливала на формування української національної ідентичності?
10. Яке значення мала діяльність цих організацій для майбутніх національно-визвольних рухів, зокрема під час Першої світової війни та в боротьбі за незалежність України?
11. Як діяльність «Сокола», «Січі» та «Пласту» вплинула на формування українських військових підрозділів у XX столітті?
12. Як ці організації зберегли свою діяльність під час радянської окупації України, якщо це мало місце?

Список рекомендованої літератури:

1. Вацеба О. Нарис з історії українського руху в Західній Україні / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
2. Дем'янюк О. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни / О. Дем'янюк. – Львів: Нац. ун-т „Львівська політехніка”, 2004. – 20с.
3. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
4. Історія України та українського війська: Практикум / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2018. – 284 с.
5. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
6. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Б. Якимович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.

Лекція 10

Перша світова війна і Україна

План:

1. Легіон Українських січових стрільців (УСС): організація, озброєння.
2. Участь у боях на полях Першої світової війни.

Ключові терміни і поняття: *Троїстий союз, Антанта, Галицька битва, Українські січові стрільці, Брусилівський прорив, анексія, капітуляція, репарації, мілітаризація.*

Особливе місце в історії українського війська займає перша регулярна українська військова формація ХХ ст. – легіон Українських Січових Стрільців (УСС). Він був сформований у серпні 1914 р. за рішенням Головної Української Ради. Запис проводився на добровільних засадах. Основний контингент становили молоді вихованці воєнізованих українських організацій: „Сокіл”, „Січ”, „Пласт”. До міста Стрия на Львівщині, де формувався легіон, прибуло понад 10 тис. добровольців, але австрійське військове командування обмежило чисельність до 2,5 тис. осіб.

Головна Українська Рада (ГУР) доручила військовій колегії у складі Т. Рожанківського, М. Волошина, С. Шухевича і Д. Катамая приступити до організації військового легіону. На засіданні військової колегії 2 серпня, в якому взяли участь І. Боберський, М. Генік, Д. Катамай, Т. Рожанківський і С. Шухевич, було прийнято назву для українського війська „Українські Січові Стрільці” та створено штаб – Українську бойову управу (УБУ). Також колегія призначила начальником легіону Т. Рожанківського.

У структурі УБУ створили дві секції: акції (голова – К. Трильовський) і організації (голова – Т. Рожанківський). Перша з них займалась вербуванням добровольців та забезпеченням матеріального постачання, друга – формуванням стрілецьких підрозділів. Цю роботу УБУ розпочала відразу після оголошення війни між Австрією і Росією. 6 серпня 1914 р. ГУР видала Маніфест „Головна Українська Рада до всього українського народу!”, де офіційно проголошено утворення нової військової організації — Українські Січові Стрільці.

У відповідь на заклик ГУР і Української бойової управи в кожному повітовому містечку було утворено комітети з набору і формування українського стрілецтва. Владою було дозволено створити тільки 8 піхотних куренів: два – у Львові, два – у Станіславові і по одному – в Коломиї, Чорткові, Тернополі та Стрию.

Австро-угорська влада насторожено сприймала український патріотизм усусів і тому намагалася не допускати широких контактів стрільців з українським населенням Прикарпаття і Закарпаття. Австрійське командування навіть замислило позбавитися від підозрілого у своїх кінцевих намірах легіону. Для цього легіон поділили на розвідувальні стежі (загони по 20 вояків), які повинні були переходити лінію фронту і вести бойові дії у тилу противника, при цьому людські втрати були максимальними. Лише окремі вояки повернулися з розвідувальних рейдів, а кілька сот взагалі зникли безслідно. Загальний наступ російської армії змусив австрійське командування відправити усусів на фронт. 10 вересня 1914 р. перша сотня легіону на чолі з В. Дідушком висунулась на рубіж оборони Карпатських перевалів. Бойове хрещення усуси прийняли 25 вересня, захищаючи Ужоцький перевал. Тут проти них вела наступ дивізія кубанських козаків.

Першим визначним подвигом стрільців стали весняні (29 квітня – 4 травня 1915 р.) бої за г. Маківка поблизу Славського. Незважаючи на чисельну перевагу наступаючого противника стрільці вистояли і не залишили своїх позицій. Відзначились січовики у боях під Семиківцями, Болеховом, Галичем під час наступу австрійської армії.

Значні втрати в боях поставили перед командуванням УСС питання про створення свого власного центру підготовки резервів. Така структура отримала назву Вишкіл (Кіш). Навчання проводили німецькі інструктори. Завдяки цьому військова підготовка УСС була на високопрофесійному рівні. При Вишколі був курси для неписьменних, курси німецької мови, з історії й географії України, обговорювалися суспільно-політичні теми тощо. Тому з рядів стрілецтва виходили не лише добрі вояки, але і свідомі українські громадяни. Саме тут були розроблені зразки форменого одягу стрільців військові відзнаки.

У липні 1915 р. з двох куренів легіону УСС було створено полк з особовим складом 2200 вояків (з них 47 офіцерів) на чолі з Г. Коссаком. Організаційно полк склався з двох куренів, кожний з яких мав 4 сотні. Кількісний склад сотні коливався в межах 100-150 стрільців. Крім того, у сотні був кравець, швець, писар, помічник писаря, два телефоністи, п'ять осіб санітарної служби. На озброєння полку була видана штатна зброя австрійської армії, включаючи піхотні гармати, кулемети, міномети.

Протягом серпня-вересня 1916 р. бойовим завданням полку було прикриття залізничного шляху Підгайці – Бережани на Тернопільщині. Полк витримував щоденний шалений артилерійський вогонь та безперервні атаки противника. Гора Лисоня, на якій закріпилися усуси, стала місцем їхньої героїської слави і непоправних втрат убитими, пораненими й військовополоненими. Потрапивши в оточення переважаючих сил ворога, полк УСС перестав існувати. Лише 150 стрільцям і 16 старшинам вдалося вийти з оточення. Ці вояки наприкінці 1916 р. прибули на Волинь, де їх зобов'язали допомогти австрійським

окупаційним властям організувати поповнення армії рекрутами з місцевого населення. Усуси відразу зосередилися на освітній роботі, організували у селах 46 початкових шкіл і почали працювати вчителями.

Лише 17 лютого 1917 р. полк УСС повернувся на фронт. У липні 1917 р. відбувся останній значний бій УСС у складі австрійської армії. У бою під Конюхами стрільці втратили 70% свого особового складу, залишилось лише 444 стрільці і 9 старшин. Незабаром з решток легіону та поповнення було сформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до р. Збруч, а в лютому 1918 р. вирушив у похід на Україну з австрійською окупаційною владою, був розташований на Херсонщині і включений до групи ерцгерцога Вільгельма Габсбурга. Сюди ж перемістилися Кіш та Вишкіл УСС. За станом на 30 серпня 1918 р. у легіоні було 32 офіцери і 1136 стрільців, які були об'єднані в три курені. За відмову виконувати каральні функції проти місцевого населення командування перекинуло легіон на Буковину, під Чернівці.

Окрему сторінку в історії стрілецтва займає Галицько-Буковинський курінь УСС, який сформовано у східних областях України з полонених галичан. Вони взяли активну участь в боях за УНР, на базі їх окремого загону на чолі з Є. Коновальцем було сформовано бригаду, а згодом – корпус, який був найбільш боєздатною частиною Дійової Армії УНР і відіграв значну роль у Визвольних змаганнях. Другим Українським національним формуванням, яке було створене завдяки січовому стрілецтву, була Галицьку армія.

Значення УСС полягає в тому, що це були перші військові формування українців після знищення українських козацьких полків Катериною II, вони стали зародком майбутньої армії. Легіон складався з найкращих представників галицького суспільства – вчених, літераторів, журналістів, митців, студентської та гімназійної молоді тощо. Тому не дивно, що вони залишили після себе добре задокументовану історію легіону та багату літературно-пісенну спадщину. Їх героїзм та самопожертва служили прикладом наступним поколінням борців. Велика пропагандистсько-виховна робота серед населення краю сприяла підвищенню національної свідомості галицьких українців XX століття.

Розглядаючи період визвольних змагань українського народу за відродження національної державності, необхідно зосередити увагу на тому, що чільне місце у ньому посідають національні Збройні Сили. Українська армія впродовж чотирьох років вела нерівну боротьбу за незалежність своєї країни, забезпечивши не лише відновлення втраченої нею майже за два століття до того самостійності, але й вирішальним чином спричинилася до визнання Української держави на міжнародній арені.

Крах самодержавства в Росії, що наступив у лютому 1917 р., створив сприятливі умови для розгортання національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Керівним її осередком в

Україні стала створена 17 березня 1917 р. у Києві Центральна Рада на чолі з професором М. Грушевським.

Ідея відновлення національної державності найбільшої підтримки здобула серед українців, які служили в російській імперській армії. Загалом на початок 1917 р. із 6 млн 798 тис. особового складу діючої армії і 2 млн 260 тис., що перебували у запасних частинах, українці становили 3,5 млн. Тобто російська армія майже на 40% складалася з українців. Найбільший відсоток українців перебував на Південно-Західному (третина особового складу) та Румунському (близько 25 % бійців) фронтах, що проходили по території України, а питома вага українців на Чорноморському флоті становила 65 %. Отже, вихідні дані для розгортання національно-визвольної боротьби у військах були сприятливими. Однак, обстоюючи ідею автономного статусу України у складі Росії, Центральна Рада вважала, що регулярні збройні сили їй не потрібні і що їх має замінити всенародне ополчення (народна міліція). Україна, як частина Російської федеративної республіки, повинна брати участь у комплектуванні єдиної загальноросійської армії.

Лише невеликі групи політичних сил, що одразу ж стали на шлях боротьби за повну національну незалежність України і створення регулярної національної армії, об'єднувалися навколо законспірованого „Братства самостійників”. Його лідер М. Міхновський доводив, що Україна для забезпечення своєї незалежності мусить мати добре вишколене військо, побудоване на принципах суворої дисципліни, єдиначальності і виключене із сфери політичної боротьби. Навесні 1917 р. національно-визвольний рух охопив широкі верстви солдатів-українців. Він проходив під гаслом українізації, тобто виділення із російської армії українських за національним складом частин і переведення їх на територію України.

22 березня у Києві виник „Організаційний комітет по формуванню українського війська”, а 25 березня – „Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка”. Появу цих організацій та поширення ними своєї українського народу за незалежність. Керівним її осередком в Україні стала створена 17 березня 1917 р. у Києві Центральна Рада на чолі з професором М. Грушевським.

Наступний етап у закладенні підвалин національних Збройних Сил був зроблений на Першому (18-21 травня) та Другому (18-23 червня) всеукраїнських військових з'їздах. Тут були створені вищі військові установи Український Генеральний Військовий Комітет (УГВК) на чолі С. Петлюрою і Всеукраїнська Рада військових депутатів.

У червні 1917 р. російська армія зробила останню спробу наступу на Південно-Західному та Румунському фронтах, що закінчилася для неї катастрофою. Щоб врятувати становище, російське командування вирішило дати дозвіл на українізацію частин, бо сподівалося, що своєю дисциплінованістю українці втримають фронт від розвалу. У липні 1917 р. розпочалася українізація 34-го армійського корпусу під командуванням

генерала П. Скоропадського. Він був перейменований у 1-й Український і вже восени нараховував 40 тис. чоловік.

Восени 1917 р. загальна чисельність особового складу частин, у яких було закінчено українізацію, нараховував 440 тис. чоловік, з них близько 240 тис. перебувало на території України.

У результаті збройного перевороту в Петрограді більшовики на чолі з В. Леніним прийшли до влади. Центральна Рада не визнала нового більшовицького уряду і 20 листопада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки як автономної частини федеративної Росії. Це активізувало національне військове будівництво. У листопаді був створений український Генеральний штаб на чолі з генералом Б. Бобровським. Функції військового міністерства виконував Генеральний секретаріат військових справ. Уряд УНР заявляв про утворення навчальних закладів для підготовки українського офіцерського корпусу. 30 грудня 1917 р. було затверджено військовий статут. Все це свідчило про організаційне оформлення армії УНР, проте цей процес не був закінчений. Через непослідовну військову політику Центральної Ради, недовіру до вищого офіцерського складу чисельні українізовані частини стали стихійно саморозпускатися. Поразка українців у війні з більшовицькою Росією переконала уряд УНР у помилковості своєї попередньої політики, і було взято курс на створення підвалин регулярної армії. Вже 16 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила „Закон про утворення Українського Народного Війська”. З лютого 1918 р. організаторами українських збройних сил були військовий міністр Центральної Ради Олександр Жуківський та начальник Генерального штабу Олександр Сливинський.

До кінця квітня їм вдалося створити:

- окрему Запорізьку дивізію у складі чотирьох піших, двох гарматних, кінного, інженерного полків, двох панцирних дивізіонів, авіаційного загону та допоміжних частин;
- кадри восьми армійських корпусів, у складі яких мало бути 16 піших дивізій (по 4 полки у кожній), 4 кінних дивізій, а також низка гарматних, інженерних та допоміжних формувань;
- інструкторську школу старшин для перепідготовки офіцерів воєнного часу старої російської армії до служби в українських збройних силах;
- 1-й полк Січових Стрільців, який ніс службу у Києві;
- апарати губернських та повітових військових начальників з охоронними частинами при них.

У Німеччині з військовополонених українців старої російської армії формувалися дві Українські (Синьожупанні) дивізії, а в Австро-Угорщині — ще одна Козацько-Стрілецька (Сірожупанна) дивізія.

У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. регулярні частини Армії УНР після десятиденної оборони залишають Київ і відступають на Волинь. На основі Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного

союзу, підписаного 9 лютого, на допомогу українському уряду приходять німецькі й австро-угорські війська. Контрнаступ українських та німецько-австрійських частини призвів до визволення 1 березня Києва від більшовиків, а до кінця квітня 1918 р. – звільнення усієї території України. В таких умовах продовжувалася реорганізація Армії УНР. У квітні Військове міністерство організувало курси інструкторів піхоти, кінноти, артилерії щоб забезпечити кадрами армію та подальшу її бойову підготовку. В цей час у лавах української армії налічувалося 35 тис. багнетів, 1500 кінноти, 20 тис. особового складу гарнізонів – разом 56 тис. чоловік. Розпочалося формування кадрів восьми територіальних піхотних корпусів і окремої дивізії для Таврії. Однак створення військово-морських сил УНР фактично воно не розпочиналося, бо Крим і частина флоту, що залишилася у Севастополі, потрапила під контроль німців.

Незважаючи на помилки, які були допущені Центральною Радою, весною 1918 р. в Україні розпочалося будівництво регулярної армії, але це було надто пізно. Національне військове будівництво наштотувалося тепер на різкий спротив німецько-австрійського командування, яке, користуючись присутністю в Україні своєї 450-тисячної армії, стало грубо втручатися у внутрішні справи УНР, що скінчилося інспірованим ним 29 квітня 1918 р. державним переворотом й поваленням влади Центральної Ради.

Питання для самоконтролю:

1. Яка дата вважається днем народження Легіону УСС?
2. Як проходили бої за гору Маківку у 1915 р.? Чим звершилися криваві бої за гору Лисоню у 1916 р.?
3. У чому полягає історичне значення діяльності УСС у 1914-1917 рр.?
4. Охарактеризуйте ключові етапи Галицької битви.
5. Охарактеризуйте ключові етапи Горлицької операції
6. Охарактеризуйте ключові етапи Брусиловського прориву.
7. Охарактеризуйте бойовий вишкіл в підрозділах УСС.
8. У чому полягала трагедія українського народу в Першій світовій війні? Чи можна було б її уникнути?
9. Як Перша світова війна вплинула на зростання національної свідомості українського народу? Які це мало наслідки?
10. Визначте основні причини Першої світової війни. Як ці події відбилися на розвитку України?

Список рекомендованої літератури:

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн.1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ Вид-во «КЛІО», 2014. – 784 с.

2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). Ін-т історії України НАН України. К.: ТОВ Вид-во «КЛІО», 2015. – 800 с.
3. Головченко В. І. Українське питання в роки Першої світової війни: монографія. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І. Ф. Кураса. К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
4. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до п. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Українська Центральна Рада 1917-1918 рр. К.: Темпора, 2002. Т. 1. – 367 с.
5. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.
6. Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. К. : Україна, 1992. – 346 с.
7. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914-1921 років. Львів, 2005. – 376 с.
8. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
9. Литвин В. М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2014. – 452 с.
10. Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ ст., 1914-1945 роки. Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. – 397 с.
11. Лукіянович Денис. Маківка – гора стрілецької невмирущої слави. НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів: [б.в.], 2005. – 150 с.
12. Романько І.І. Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.2. Кіровоград: ДІАУ, 2011. – 612 с.
13. Романько І.І. Національно-демократична революція в Україні (1917–1921 роки). Історичні нариси. Частина 1. Навчально-методичний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. – 278 с.
14. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Львів : НТШ, 1995. – 357с.
15. Українські Січові Стрільці 1914-1920 / за ред. Б. Гнаткевича. Львів: Слово, 1991. – 160 с.

Лекція 11

Українське військо епохи Революції 1917-1921 рр.

План:

1. Українське військо періоду Української революції 1917-21 рр.
2. Військо Гетьманату П. Скоропадського.
3. Українці в лавах Червоної армії часів Української революції.

Ключові терміни і поняття: *Українська Центральна рада, автономісти, національні збройні сили, Українська Галицька армія, Українська Народна Республіка, універсали Центральної Ради, гетьманат, Директорія, I Зимовий похід, II Зимовий похід, більшовики.*

Українська революція 1917–1921 рр. була періодом активної боротьби за незалежність України в умовах численних зовнішніх та внутрішніх загроз. Військове питання стало одним із найважливіших у цей період, оскільки Україна не мала власної постійної армії і намагалася створити ефективні збройні сили для захисту своїх національних інтересів. Процес формування українського війська був складним і потребував значних зусиль через відсутність стабільних ресурсів, зовнішні агресії та внутрішню політичну нестабільність.

Під час Української революції три ворожі сили боролися за контроль над Україною:

- Центральна Рада — проголосила незалежність України в 1917 році.
- Советська Росія — намагалася утримати Україну в складі Російської Федерації.
- Австро-Угорщина і Німеччина — після Брестського миру (1918) намагалися вплинути на українські справи через підтримку гетьманщини та інших сил.

Після Лютневої революції в Росії українці почали створювати свої військові частини. Створення Українського війська стало результатом рішення Центральної Ради, яка намагалася організувати збройні сили для забезпечення національних інтересів. В основному це були «Укрказачі», «Українські полки» у складі Російської імперії.

Після прийняття Третього універсалу (1917), в якому була проголошена незалежність України, почалося створення регулярних військових формувань — армії Української Народної Республіки (УНР).

Першими кроками стали організація Генерального штабу, формування київського полку і створення мобілізаційної системи. Спочатку ці частини

були на основі колишніх російських військових частин, а пізніше формувалися нові українські підрозділи.

Через різні політичні впливи (суперечності між УНР та більшовиками) і слабкість Централізованої влади в Україні, створення армії затягувалося. Армія УНР не мала достатнього озброєння та фінансової підтримки для стабільного існування.

Внаслідок перевороту Павло Скоропадський став гетьманом в 1918 році, спираючись на підтримку Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьман П. Скоропадський створив регулярну армію, яка базувалася на старих імперських структурах, і поклав акцент на стабільність та порядок. Армія Павла Скоропадського стала важливим елементом гетьманської держави, але її підтримка була слабкою через відсутність підтримки з боку українського населення.

Гетьман отримав у спадок від Центральної Ради Головний та Генеральний штаби, кадри восьми армійських корпусів, прикордонної охорони, інструкторські школи старшин та підстаршин, кілька місцевих охоронних формувань та Окрему Запорізьку дивізію. На території України знаходилась гігантська кількість зброї, величезні військові склади, казарми тощо. Кадри та наявні майнові запаси були цілком підготовлені, аби здійснити призов новобранців до трьох корпусів – Київського, Волинського та Подільського вже у травні 1918 р. Частковий (всього на 30%) набір новобранців не викликав би суттєвих заперечень з боку німців і мав відбуватись на Правобережній Україні, яка сильно постраждала від збільшовичених російських військ. Цих наявних сил було б достатньо, аби самостійно захистити кордони України від будь-яких зовнішніх зазіхань.

Але П. Скоропадський скасував призов і призупинив подальший розвиток кадрової армії, розформував частину Окремої Запорізької дивізії. Згодом гетьман зрозумів свою помилку та недалекоглядність.

У перші дні гетьманського правління діяльність військового відомства була цілком паралізована. П. Скоропадський усунув практично всіх урядовців, призначених Центральною Радою. Лише 9 травня 1918 р. П. Скоропадський призначив виконувачем обов'язків військового міністра генерала Олександра Лігнау, наказом якого було визначено принципи комплектування гетьманської армії: «Усе діловодство, всі офіційні відношення непохитно вести на державній мові. У всіх установах та частинах організувати невідкладно курси українознавства... Маючи на увазі, головним чином, користь ділу, а також рахуючи нижче вартости з культурного боку переведення вузького шовінізму, визнаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й таланту, хоч би й не українського походження, при умовинах безумовної їх вірности самостійній Україні».

16 травня 1918 р. військовим міністром було призначено генерала Олександра Рогозу – колишнього командувача 4-ї російської армії на фронті Першої світової війни. У червні створено Головне управління Генерального

штабу, яке очолив призначений на цю посаду ще Центральною Радою, полковник О. Сливинський.

Генеральний штаб поділявся на два кватирмейстерства: перше — з підвідділами: оперативним, розвідки, топографічним і закордонним на чолі з генералом Л. Дроздовським; друге складалося з підвідділів: мобілізаційного, організації війська та головної шкільної управи, очолюване генералом А. Прохоровичем. До Генерального штабу входили й інші відділи, що підлягали лише його начальникові: залізничний, інспектура артилерії, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил. Для підготовки офіцерських кадрів Військове міністерство вирішило створити п'ять шкіл і відновити в Україні кадетські корпуси. Вищий командний склад армії за наказом гетьмана мав навчатися в Академії Генерального штабу, підготовка до створення якої розпочалася за гетьманським розпорядженням.

Основою армії Української Держави мали стати кадрові корпуси, створені на базі українізованих решток старої російської армії. У кожному з 8 корпусів мало бути по 2 дивізії. У дивізіях — по 4 піших полки.

У травні-червні 1918 р. було здійснено перейменування кадрів старих частин російської армії на українські. Також восени виданий наказ скасовував четверті полки у піших дивізіях. Відтепер дивізії мали триполковий склад. Відповідно, чисельність піших полків скоротилася з 64 до 48.

Кадри корпусів комплектувалися або старшинами, які мали повну військову освіту, або георгіївськими кавалерами. Старшини з короткотерміновою військовою освітою, яку вони здобули під час Першої світової війни, мали закінчити Інструкторську школу старшин. Цей порядок було заведено ще Військовим міністерством Центральної Ради, і гетьман П. П. Скоропадський не став його змінювати. Ось що писала українська військова преса про діяльність Інструкторської школи старшин: «За недовгий час свого існування військ.-інструкт. школа старшин, завдяки щиро- енергійним заходам осіб, що стоять на чолі цієї справи, встигла досить викристалізоватись і набратись глибоко-національного кольору. Помимо того, що під час прийняття учнів начальство руководиться принципом приймати до школи тільки старшин свідомих українців і в усьому внутрішньому й зовнішньому життю школи підкреслюється патріотичний характер, треба сказати, що й у самих учнів виробився піднятий військовий дух».

1-й випуск Інструкторської школи старшин відбувся 1 травня 1918 р. Всього було випущено 763 старшини. У 2-му випуску Інструкторської школи старшин, який відбувся 6 серпня, було 283 старшини, та у 3-му випуску, 5 жовтня, — 621 старшина.

Загалом на початок липня 1918 р. організаційний етап формування військового апарату було закінчено. Реально ж Українська армія складалася лише з кадрових частин (60 тис. особового складу), які повинні були через рік перетворитися у повноцінні частини і досягти 310 тис. осіб.

У червні розпочалося комплектування Сердюцької дивізії. Дивізія мала формуватись у складі чотирьох піших полків (по два курені у кожному), легкого гарматного полку (три батареї), Лубенського кінного полку (три сотні) та інженерної сотні. Начальником дивізії було призначено генерального хорунжого В.І. Клименка – колишнього імператорського гвардійця, який у 1917 р. очолював 2-гу Українську дивізію у корпусі П. Скоропадського.

Станом на листопад 1918 р. у складі Сердюцької дивізії служило понад 6 тисяч старшин та козаків. П. Скоропадський намагався розгорнути її у корпус, однак цього не дозволило зробити німецьке командування.

27 серпня 1918 р. з Володимира-Волинського до Києва прибула 1-ша Козацько-стрілецька дивізія, сформована австро-угорською владою з військовополонених-українців старої російської армії («сірожупанники»).

З'єднання оглянув П. Скоропадський, який поставився до його бойових якостей досить скептично. Однак українська преса тих часів схвально писала про дивізію: «Приємно зазначити, що всі козаки в дивізії переважно грамотні. Це є цвіт національно-свідомої Української молоді полонених. Залізна взірцева дисципліна – є певна запорука ладу і боєвої міцї дивізії».

Суб'єктивне ставлення Скоропадського одразу позначилось на долі дивізії, яка у своєму складі налічувала 230 старшин, 7050 козаків, 48 австро-угорських старшин, 176 австро-угорських підстаршин та стрільців, 659 коней. А вже на кінець серпня, чисельність дивізії скоротилася до 3500 козаків. Решта була демобілізована з наказу гетьмана. Ті ж, хто залишився, були відправлені в район Конотоп-Кролевець для охорони східних кордонів від нападів більшовицьких загонів.

Наприкінці серпня розпочалося формування на базі колишнього полку УСС Є. Коновальця окремого загону Січових Стрільців.

15 жовтня гетьман видав універсал про відновлення козацького стану в Україні. До козацького війська виявили бажання вступити майже 150 тис. чоловік. Проте подальша його організація була перервана антигетьманським повстанням.

У жовтні 1918 р., у зв'язку з очевидним наближенням поразки Четверного союзу у Першій світовій війні, гетьман П. Скоропадський вирішив оголосити мобілізацію всіх офіцерів та юнкерів, що мешкали на території України. Ті, хто не бажав служити у складі кадрової армії Української Держави, мусили вступити до добровольчих формувань – офіцерських дружин, з яких утворювались дві структури:

- Національна гвардія – заснована на початку жовтня 1918 р., у складі якої служили громадяни Української Держави;
- Особливий корпус – який почав організовуватись 21 жовтня 1918 р. з офіцерів, що не були мешканцями України, але тимчасово перебували на її території. Проте більшість їх мали

білогвардійські настрої, а тому тяжіли до з'єднання з Добровольчою армією генерала А. І. Денікіна.

Станом на кінець осені 1918 р. гетьману вдалося створити лише кадри майбутньої армії. У зародковому стані перебували такі роди військ, як піхота, кіннота, артилерія, автопанцерні та залізничні війська, прикордонна охорона, повітряні сили. Серед найбоєздатніших частин гетьманської армії були

«Сердюцька дивізія» (6 тис. осіб), Запорізький Кіш (400 бійців), Чорноморський Кіш (300 вояків), а також окремий загін Січових Стрільців (46 офіцерів і 816 стрільців). Загальна чисельність армії становила 65 тис. людей. Цілком очевидно, що вони не могли контролювати всю територію країни і тим більше її обороняти.

Щодо Військово-Морського Флоту України, то після капітуляції Німеччини у Першій світовій війні, уціліла частина Чорноморського флоту повернулася під юрисдикцію українського уряду (11-25 листопада 1918 р.). Однак 29 листопада 1918 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море й окупувала всі чорноморські порти. Весь український флот, потрапив до рук Антанти.

14 листопада П. Скоропадський оголосив грамоту про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Українські політичні сили цей маневр гетьмана розцінили як зраду національних інтересів і створили штаб антигетьманського повстання – Директорію. Основою повстанських військ став полк Січових Стрільців. Домігшись нейтралітету у німців, війська Директорії протягом місяця розгромили вірні гетьманські війська, частина з яких перейшла на їх бік, а 14 грудня 1918 р. здобули Київ. В Україні було відновлено республіканський устрій у формі УНР.

Військове будівництво в період гетьманату П. Скоропадського мало суперечливий характер. З одного боку в державі склалися всі необхідні суб'єктивні умови для створення регулярної національної армії: розуміння урядом важливості проблеми; наявність необхідних кваліфікованих військових фахівців; достатня кількість амуніції, з іншого – перешкоди з боку німецько-австрійського командування, що не дали можливості П. Скоропадському розгорнути будівництво національної армії.

Українська Радянська Армія (Українська Червона Армія, в деяких документах також Українська Повстанська Армія) – регулярна армія Збройних Сил Української РСР у період української революції 1917-1921 років. Армію створено постановою Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду України від 27 грудня 1918 року.

Підпорядковувана Наркомату з військових та морських справ УСРР та Реввійськраді Республіки. Головнокомандувач – Овсієнко В. Чисельність – до 188 тисяч військовиків у травні 1919 (запаси зброї, боєприпасів, продовольства, спорядження, людські ресурси дозволяли збільшити чисельність армії, як і було заплановано, до 450 тисяч).

З січня 1919 р. Українська радянська армія почала своє існування як Український фронт у лавах РСЧА. Початково фронту були підпорядковані формування, що діяли на двох напрямках. На Київ та Чернігів наступ вела група військ київського напрямку, на Харків, Полтаву – група військ харківського напрямку. З часом була створена також і група військ одеського напрямку, що наступала на Миколаїв, Херсон та Одесу.

Від середини квітня 1919 року веде початок реформування строїв Українського фронту – замість груп військ формуються армії:

- Група військ київського напрямку – Перша армія.
- Група військ харківського напрямку – Друга армія.
- Група військ одеського напрямку – Третя армія.

Крім того, 28 березня 1919 року при Народному комісаріаті військових справ УСРР сформовано Морське управління. Це управління отримало завдання на базі Чорноморського флоту створити Червоний флот УСРР. У складі Української радянської армії сформовано також військово-повітряні частини та Дніпровську військову флотилію.

На початку травня 1919 року в частинах 6-ї Української радянської дивізії, що перебувала під командуванням Григор'єва та дислокувались у Таврії стався заколот. Зрештою, це призвело до радикальної дестабілізації більшовицького режиму в Україні та втрати боєздатності українських радянських частин.

Повстанський рух в Україні 1918-1922-го і пізніших років – масовий збройний рух українського селянства і частково робітництва, що спрямований на захист соціальних здобутків, зокрема права на вільне володіння землею та засобами виробництва, проти реставраторів старого ладу і окупаційних режимів в Україні, за народну владу і далі за національне і соціальне самовизначення українського народу. Спершу обмежений своїм соціальним спрямуванням й анархістський характером, повстанський рух в Україні набирав поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу.

Стихійний у своїй основі повстанський рух в Україні не був об'єднаний в ініціативі й виявах, не мав одного керівного центру і одностайного плану дій. Неусталені були також його ідеологічні й програмові засади і спрямування. Тільки в окремі періоди боротьби виявилася перевага певних ідеологічних настроїв, базованих на принципах самовизначення і незалежності нації. Ідеологія і мета повстанського руху в Україні з'ясовувались спорадично у заявах керівників-отаманів, у їхніх відозвах, наказах, маніфестах, зверненнях чи листах до населення України, окремих повітів чи округ, до уряду УНР, окупаційної влади й інших повстанських груп чи з'єднань.

Внаслідок більшовицького терору і військових операцій впродовж літа 1921 в Україні були ліквідовані головні повстанські осередки, а

більшість їхніх отаманів були вбиті у боях або розстріляні. У історичних працях і публікаціях радянської доби повстанський рух в Україні замовчується або знеславлюється як «бандитизм», учасники цього руху представлені як «бандити», які ніби не мали будь-яких ідейних, соціальних чи політичних мотивів.

Питання для самоконтролю:

1. Що дало привід більшовикам розпочати війну проти першої УНР?
2. Яке стратегічне значення мав бій під Крутами?
3. Які стратегічні цілі переслідував Перший Зимовий похід?
4. Розкрийте процес утворення єдиної армії УНР. Назвіть його позитивні та негативні сторони.
5. Чому УНР довелося вести боротьбу на два фронти? Який вихід було обрано С. Петлюрою і чому?
6. Що перешкодило остаточному об'єднанню УГА та армії УНР в їхній боротьбі проти більшовиків за відновлення національної незалежності країни в другій половині 1919 р.?
7. Чи можна стверджувати, що наступ денікінських військ на Київ був катастрофою для УНР? Аргументуйте свою відповідь.
9. Коли було сформовано уряд радянської України? Чому радянські війська взимку 1918 – 1919 рр. порівняно легко встановили контроль над великою територією України?
10. Аналізуючи перемогу Польщі над ЗУНР, сучасний польський історик Мацей Козловський писав, що «мало яка виграна війна коштувала Польщі так дорого, як ця швидка, порівняно дешева і блискуча перемога...». Зробіть висновок: яку ціну заплатила Польща за свою перемогу над ЗУНР?
11. Якими були наслідки радянсько-польської війни для України 1920 р.?
12. Які причини поразки самостійницьких військ України у воєнних діях 1918–1920 рр.? Охарактеризуйте ці причини.
13. Сформулюйте уроки боротьби українського народу за незалежність у 1917–1921 роках. Навіщо ці уроки потрібні нам сьогодні?
14. Які уроки ми можемо взяти з поразки революції 1917–1921 рр. для сучасного процесу державотворення?

Список рекомендованої літератури:

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн.1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ Вид-во «КЛЮ», 2014. – 784 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). Ін-т історії України НАН України. К.: ТОВ Вид-во «КЛЮ», 2015. – 800 с.
3. Героїка трагедії Крут / Упоряд. В.Сергійчук. Київ: Україна, 2008. – 462 с.
4. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / Гол. ред. Р. Стасюк. К. : Арій, 2012. – 336 с.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Українська Центральна Рада 1917-1918 рр. К.: Темпора, 2002. Т. 1. – 367 с.

6. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 248 с.
7. Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. Зінкевич О. Київ: Смолоскип, 2008. – 422 с.
8. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914-1921 років. Львів, 2005. – 376 с.
9. Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ ст., 1914-1945 роки. Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. – 397 с.
10. Романько І.І. Боротьба за відродження державності України (1917–1921 роки). Навчальний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. – 150 с.
11. Романько І.І. Видатні постаті України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Навчально-методичний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. – 290 с.
12. Романько І.І. Збройні Сили України уроки національно-державного відродження (1917–1921 роки). Навчальний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. Частина 1. – 296 с.
13. Романько І.І. Збройні Сили України уроки національно-державного відродження (1917–1921 роки). Навчальний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. Частина 2. 134 с.
14. Романько І.І. Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.2. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 612 с.
15. Романько І.І. Національно-демократична революція в Україні (1917–1921 роки). Історичні нариси. Частина 1. Навчально-методичний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. – 278 с.
16. Романько І.І. Національно-демократична революція в Україні (1917–1921 роки). Історичні нариси. Частина 2. Навчально-методичний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. – 260 с.
17. Сідак В. Полковник Петро Болбочан – трагедія українського державника. К.: Темпора, 2009. – 426 с.
18. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. К.: Темпора, 2009. – 480 с.
19. Удовиченко О. Україна у війні за державність. К.: Україна, 1995. – 206 с.
20. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. Львів: Просвіта, 1996. – 360с.

Лекція 12

Друга світова війна і Україна (1939-1945)

План:

1. Діяльність Української військової організації та Організації українських націоналістів. Рейди похідних груп ОУН на території України.
2. Радянський рух опору в період Другої світової війни.
3. Український вимір Другої світової війни.

Ключові терміни і поняття: *світова війна, антигітлерівська коаліція, другий фронт, пакт Молотова-Ріббентропа, воєнна операція, окупація, підпілля, рух опору, партизанський рух, Українська повстанська армія, депортація, терор, етнічні чистки, коренний перелом у війні.*

Десятиліттями історія українського опору проти іноземного панування була предметом як боротьби, так і історичних дискусій. Дві організації, Українська Військова Організація (УВО) та Організація Українських Націоналістів (ОУН), відіграли значну, хоч і суперечливу роль у формуванні ландшафту українського націоналізму та опору в міжвоєнний період і після нього. В лекції проаналізуємо походження, ідеологію та ранню діяльність УВО та ОУН, і проаналізуємо рейди мобільних груп ОУН в Україні.

В 1920 р. із залишків розгромлених Української Галицької Армії (УГА) та Української Народної Армії (УПА) виникла Українська Військова організація. Спочатку УВО задумувалася як таємна військова організація. Заснована ветеранами, розчарованими поразкою Української національної революції та наступним поділом українських земель між Польщею, Радянською Україною, Чехословаччиною та Румунією, УВО мала на меті продовження боротьби за самостійну та соборну Українську державу.

Під керівництвом таких діячів, як Євген Коновалець, УВО зосереджувалася на дисциплінованій організаційній структурі, навчанні та зборі розвідувальної інформації. Її основна діяльність була зосереджена на саботажі польської адміністративної інфраструктури в Галичині (Східна Польща), вбивствах польських чиновників, які сприймалися як гнобителі, та просуванні української національної свідомості серед населення. Хоча членство УВО було відносно нечисленним, діяльність УВО служила підтримці ідеї незалежності України та створювала тренінг для майбутніх націоналістичних лідерів.

У 1929 році УВО об'єдналася з кількома іншими націоналістичними групами в Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Ця нова організація, успадкувавши досвід та інфраструктуру УВО, прийняла більш всеосяжну та відверто націоналістичну ідеологію. Вкорінена у вірі в

невід'ємне право української нації на самовизначення, ОУН виступала за створення соборної незалежної української держави будь-якими засобами, включно з революційним насильством.

ОУН була високоцентралізованою та дисциплінованою організацією, структурованою за принципом «національної солідарності» і очолюваною могутнім Тимчасовим Проводом. До нього входили найрізноманітніші члени: від студентів та інтелігенції до селян і демобілізованих солдатів. ОУН відрізнялася від інших українських політичних рухів відкиданням як польської, так і радянської систем і просуванням бачення української національної спільноти, заснованої на крові та землі.

Хоча спочатку діяльність ОУН була зосереджена на контрольованих Польщею територіях, вона також намагалася поширити свій вплив і розпалити опір у радянській Україні. Це призвело до формування та розгортання мобільних груп, яким було поставлено завдання проникнути на територію Радянської України для здійснення диверсій, пропаганди та вбивств радянських чиновників і колабораціоністів.

Ці рейди, хоч часто і невеликі, мали стратегічне значення. Вони мали на меті:

- Продемонструвати присутність і можливості ОУН у Радянській Україні: ці акти непокори мали на меті вселити надію та опір серед українського населення, яке жило під радянською владою.
- Підривати радянську владу. Націлюючись на радянських чиновників та інфраструктуру, ОУН мала на меті порушити нормальне функціонування радянського режиму та посіяти розбрат.
- Вербувати нових членів і створювати підпільні мережі: мобільні групи намагалися виявити та завербувати осіб у Радянській Україні, які симпатизували націоналістичній справі.
- Поширювали націоналістичну пропаганду: розповсюджували листівки та інші матеріали, що пропагували ідеологію ОУН і закликали до незалежності України.

Ці набіги були пов'язані з небезпекою. Радянський апарат безпеки, НКВД, був дуже ефективним у придушенні інакомислення та проникненні в опозиційні групи. Багато оунівців було схоплено, закатовано і страчено. Проте рейди, незважаючи на їх обмежений тактичний вплив, відіграли вирішальну роль у формуванні сприйняття ОУН як життєздатної та рішучої сили опору серед деяких частин українського суспільства.

УВО та ОУН залишили складну та суперечливу спадщину. Хоча одні вважають їх героїчними захисниками українських національних інтересів, інші критикують їхні методи, які включали насильство та співпрацю з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Їхні дії, зокрема вбивства та терористичні акти, є предметом постійних дискусій та історичної переоцінки.

Однак безперечно, що УВО та ОУН відіграли значну роль у формуванні траєкторії українського націоналізму та опору в ХХ столітті. Вони зберегли мрію про незалежну українську державу в період жорстких

політичних репресій та іноземного панування. Їхні організаційні структури, ідеологічні рамки та перші акти непокори, зокрема рейди мобільних груп ОУН, заклали основу для майбутньої боротьби за незалежність України. Розуміння їхньої історії, як її тріумфів, так і її трагедій, має вирішальне значення для розуміння складного та багатогранного наративу української нації.

Друга світова війна була найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії людства. Особливо великих втрат і збитків зазнала Україна, через територію якої війна з жорстокими битвами прокотилася двічі.

1 вересня 1939 р., через тиждень після підписання договору про ненапад із СРСР (так званого пакту Ріббентропа-Молотова) нацистська Німеччина вторглася на територію Польської держави, розпочавши найбільшу та найкривавішу трагедію людства – Другу світову війну. 17 вересня 1939 р., відповідно до домовленостей із Гітлером, на територію Польської держави зі сходу увійшли радянські війська (так званий «визвольний похід на західноукраїнські та західнобілоруські землі»). Увійшовши у злочинну змову з нацистською верхівкою, більшовицький режим розглядав Західну Україну як нове володіння імперії, зону безпеки на її західних кордонах, можливість якомога швидше покласти край національно-визвольному рухові українського населення. Гасла возз'єднання українських земель були використані при цьому як прикриття таких намірів.

Логіка «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР. Їх приєднання (інкорпорація, тобто «входження» до складу Радянського Союзу) здійснювалося силовими методами, всупереч міжнародному праву, хоча здобуття територіальної цілісності України об'єктивно відповідало інтересам і прагненням українського народу.

Напередодні німецько-радянської війни на території України було зосереджено від третини до половини всіх радянських військових шкіл та училищ, а також базувалася значна частина військових підрозділів Червоної Армії. Оперативне поповнення лав діючої армії в перші місяці війни проводилося переважно за рахунок населення України (центральної та східної її частин). На початку радянсько-німецької війни відсоток українців в армії дещо зріс. Це обумовлювалось тим, що на території західних військових округів активно формувались нові з'єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів. Також мобілізація на початку війни значно додала українців до радянських військ. Особливо високий відсоток (понад 50%) воїнів-українців був у частинах Південно-Західного та Південного фронтів, що були розташовані на території УРСР.

З перших днів нападу Німеччини на СРСР територія України перетворилася на місце гігантського двобою між радянськими та

німецькими військами. Радянські війська зазнавали жакливиx поразок, втрачали бойову техніку та особовий склад, мільйони воїнів-українців потрапили у полон, загинули, пропали безвісти. Саме з території України почало поступати поповнення до поріділих частин Червоної Армії. Лише у перші місяці війни республіка направила до діючої армії 3 млн 185 тис. осіб. Окремі військові з'єднання і частини складалися переважно з місцевого населення.

Після трагічних поразок початкового періоду війни, коли в оточення потрапляли цілі фронти, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців у Червоній Армії значно зменшилася.

На початок 1943 р. українці становили не більше 11-12% діючої армії. Проте незважаючи на це вони залишалися, як і раніше, другою за чисельністю після росіян національною групою в армії. З початку вигнання німецьких загарбників з України місцеве населення знову стало джерелом поповнення Червоної Армії. Жителів України мобілізували до складу всіх чотирьох Українських фронтів. На рубежі 1943/1944 рр. радянське командування розробило низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром гітлерівських військ на Правобережній і Західній Україні. Передбачалось завдати могутні почергові удари силами усіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини.

На території України на захід від Дніпра було проведено низку самостійних наступальних операцій Червоної Армії, в лавах якої були українці:

- Житомирсько–Бердичівська (23 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.),
- Кіровоградська (5–16 січня 1944 р.),
- Корсунь–Шевченківська (27 січня – 17 лютого 1944 р.),
- Луцько–Рівненська (27 січня – 11 лютого 1944 р.),
- Нікопольсько–Криворізька (30 січня – 29 лютого 1944 р.),
- Проскурівсько–Чернівецька (4 березня – 17 квітня 1944 р.),
- Умансько–Ботошанська (5 березня – 6 квітня 1944 р.),
- Березнігувато–Снігерівська (6–18 березня 1944 р.),
- Одеська (26 березня – 14 квітня 1944 р.),
- Поліська (15 березня – 5 квітня 1944 р.),
- Львівсько–Сандомирська (13 липня – 29 серпня 1944 р.),
- Східно-Карпатська (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.).

У ході проведення зазначених вище наступальних операцій щодня на теренах України гинуло до 60 тис. бійців і командирів Червоної Армії, 60–70% з яких були вихідцями з України.

У другій половині 1944 р. мобілізація населення України до збройних сил й надалі зростає. У загальновійськових арміях 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80%. В окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що воювали вже за межами України, українці становили більше половини. Українці переважали, по-перше, у піхотних

частинах і, по-друге, серед рядового складу. Як зазначають дослідники, впродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн. мешканців УРСР.

У період воєнного лихоліття мільйони українців захищали від гітлерівської навали не знавіснілий сталінський режим, а передусім власне життя, свої домівки, культуру, спосіб життя, рідну землю. Мобілізованих тоді українців, майже беззбройних, непереодягнутих кидали в бій змивати кров'ю неіснуючі гріхи перед нещадним сталінським режимом. Численні факти використання призовників як «гарматного м'яса», відсутність повноцінної військової підготовки, штатної кількості озброєння, порушення термінів підготовки в запасних полках призводили до масових, часто не виправданих з воєнної точки зору втрат. Характеризуючи підсумки воєнних випробувань, потрібно вказати, що на території України радянські війська провели 17 стратегічних (6 оборонних і 11 наступальних) операцій, а це майже половина стратегічних операцій німецько-радянської війни. Крім того, поза рамками стратегічних відбулося 15 самостійних фронтових операцій. Кількість армійських операцій вимірюється сотнями. Усе це, а також втрати у живій силі і бойовій техніці свідчить про те, що на території України розгорнулися найбільші військові операції німецько-радянської і Другої світової війни.

Східний фронт Другої світової війни був жорстоким і нищівним зіткненням ідеологій і армій. Хоча велика увага приділяється широкомасштабним битвам і масштабним наступам, вирішальним, але часто забутим аспектом конфлікту був радянський партизанський рух. Ця розгалужена мережа бійців опору, що діяли в тилу німців, відіграла значну роль у зриві нацистських операцій, відволіканні ресурсів і, зрештою, сприяла перемозі Радянського Союзу.

Зерна партизанського руху були посіяні задовго до початку війни. Радянський Союз, передбачаючи потенційний конфлікт, уже заклав основу для мереж опору на територіях, які могли потрапити під ворожу окупацію. Ці раніше існуючі структури були активовані відразу після німецького вторгнення в червні 1941 року.

Спочатку рух в основному складався з червоноармійців, які опинилися в тилу ворога, членів місцевої комуністичної партії та цивільних осіб, мотивованих патріотизмом і бажанням помститися загарбникам. З часом рух зростав у розмірах і витонченості, еволюціонувавши від неорганізованих груп індивідів до добре структурованих і скоординованих утворень.

Поступово встановлювалося централізоване управління, головну координуючу роль у якому відігравав Центральний штаб партизанського руху (ЦШПД). Цей орган керував формуванням і розгортанням партизанських загонів, їх підготовкою, спорядженням і керівництвом, сприяв зв'язку з Червоною Армією. Регіональні та місцеві штаби ще більше децентралізували командну структуру, пристосовуючи операції до конкретних географічних умов і присутності противника

Радянські партизани застосовували різноманітну тактику, спрямовану на зрив німецьких операцій і послаблення влади ворога на окупованих територіях. Серед них:

- Саботаж: націлені на інфраструктуру, таку як залізниці, мости, лінії зв'язку та промислові об'єкти. Порушуючи шляхи постачання і перешкоджаючи пересуванню військ, партизани суттєво гальмували військові дії Німеччини.
- Засідка на ворожі конвої та гарнізони: невеликі атаки на німецькі патрулі, конвої постачання та окремі гарнізони. Ці засідки не лише завдавали втрат, а й вселяли страх та параною серед окупаційних військ.
- Збір розвідданих: надання Червоній армії цінної інформації про пересування німецьких військ, укріплення та стратегічні плани. Ці дані розвідки мали вирішальне значення для планування радянських наступів.
- Пропаганда та агітація: поширення антинімецької пропаганди серед місцевого населення, заохочення опору та запобігання співпраці з ворогом.
- Створення «партизанських республік»: у деяких регіонах, особливо в густих лісах Білорусі та України, партизанам вдалося створити визвольні зони, або «партизанські республіки», де вони здійснювали місцеве управління та забезпечували притулок для бійців опору та цивільного населення.

Радянський партизанський рух мав великий вплив на хід Другої світової війни. Його внесок був багатограним і далекосяжним:

- Відволікання німецьких ресурсів: необхідність боротьби з партизанським рухом змусила німців відволікти значну живу силу та ресурси подалі від головних ліній фронту. Це послабило їхні наступальні можливості та розтягнуло і без того напружені лінії постачання.
- Зрив німецького матеріально-технічного забезпечення: постійний саботаж залізниць та іншої інфраструктури серйозно заважав німецькому матеріально-технічному забезпеченню, затримуючи розгортання військ і перешкоджаючи постачанню життєво важливих ресурсів на фронт.
- Надання розвідданих Червоній армії: інформація, зібрана партизанами, відіграла вирішальну роль у радянському військовому плануванні, сприяючи успішним наступам і сприяючи остаточній поразці нацистської Німеччини.
- Надихаючий опір: партизанський рух став потужним символом опору нацистській окупації, надихаючи мільйони радянських громадян приєднатися до боротьби та підриваючи зусилля Німеччини створити стабільну адміністративну структуру.

Хоча радянський партизанський рух відіграв життєво важливу роль у війні, він також зіткнувся зі значними труднощами та залишається предметом певних суперечок.

- Жорстокі репресії: відповідь Німеччини на партизанську діяльність часто була жорстокою, з невибірковими репресіями проти цивільного населення. Це призвело до циклу насильства та подальшої радикалізації місцевого населення.
- Примусовий набір: хоча багато хто приєднався до партизанського руху добровільно, були також випадки примусового набору, який відчужував деякі верстви населення.
- Післявоєнні наративи: Радянський уряд часто прославляв партизанський рух, применшуючи або замовчуючи деякі темніші аспекти його історії.

Радянський партизанський рух був складним і багатограним явищем, яке відіграло вирішальну роль на Східному фронті Другої світової війни. Хоча не обійшлося без суперечок, невинний опір партизанів у тилу ворога суттєво заважав німецьким операціям, відволікав ресурси та давав Червоній Армії цінну розвідувальну інформацію. Їхня хоробрість, стійкість і непохитна відданість захисту своєї батьківщини зробили значний внесок у остаточну поразку нацистської Німеччини та є свідченням сили народного опору іноземній окупації. Розуміння їхньої ролі має вирішальне значення для повного та тонкого розуміння Східного фронту та Другої світової війни в цілому.

Друга світова війна була глобальним конфліктом із руйнівними наслідками, і розуміння його впливу потребує розгляду його через призму окремих націй. Для України війна була особливо жорстоким і визначальним досвідом, про який часто не помічають у ширших наративах. «Український вимір Другої світової війни» висвітлює унікальні обставини, страждання та внесок українського народу в цей буремний період. Їхня історія — це історія того, як вони перебувають між конкуруючими ідеологіями та силами, борються на кількох фронтах і зазнають величезних втрат і труднощів.

Україна, стратегічно розташована між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом, стала основним полем битви. Після вторгнення в Радянський Союз у 1941 році німецькі війська швидко окупували більшу частину території України. Ця окупація принесла з собою неймовірні жахи, серед яких:

- Переслідування нацистами: українці разом з іншими етнічними групами зазнали нацистської расової ідеології. Їх примушували до праці, їхні землі захоплювали, і багатьох було вбито. Єврейське населення України особливо постраждало під час Голокосту, зазнавши геноциду, який знищив століття єврейської культури та життя.
- Радянські репресії: ще до німецького вторгнення Україна дуже постраждала під радянською владою. Голодомор, штучний голод

1932-33 років, знищив українське населення. Протягом усієї війни ті райони, що перебували під радянським контролем, продовжували зазнавати чисток і політичних репресій.

- Тактика випаленої землі: у ході війни і радянські війська, що відступали, і наступаючі німецькі війська застосовували тактику «випаленої землі», знищуючи інфраструктуру та ресурси, ще більше спустошуючи український ландшафт і її населення.

Український народ був не просто жертвою війни; вони брали активну участь, хоча часто були змушені робити це під тиском, з обох сторін конфлікту:

- Червона армія: Мільйони українців були призвані до Червоної армії, щоб боротися за захист Радянського Союзу від нацистської Німеччини. Вони зазнали жахливих втрат у одних із найжорстокіших битв війни.
- Українська Повстанська Армія (УПА): Прагнучи незалежної України, УПА чинила збройний опір як нацистським, так і радянським військам. Їхня боротьба за самовизначення, хоч і ґрунтувалася на прагненні до свободи, також була сповнена складності та моральних неоднозначностей через союзи та дії під час війни.
- Дивізії у вермахті: деякі українці, мотивовані антирадянськими настроями та обіцянками автономії, приєдналися до очолюваних Німеччиною формувань, як-от дивізія Ваффен-СС «Галичина». Це рішення залишається спірним питанням в українській історії, що відображає відчай і суперечливу лояльність того часу.

Людські втрати Другої світової війни в Україні були катастрофічними. Оцінки загиблих українців коливаються від 5 до 8 мільйонів, охоплюючи солдатів, цивільних осіб і жертв різних військових злочинів. Війна залишила Україні фізичні та емоційні шрами, її інфраструктуру зруйновано, а її населення травмоване.

Розуміння «українського виміру Другої світової війни» має вирішальне значення для повнішого розуміння самої війни. У ньому висвітлюються складні реалії нації, яка потрапила під перехресний вогонь, змушена орієнтуватися на підступній політичній місцевості та терпіти неймовірні страждання. Це підкреслює важливість пам'яті жертв, визнання різного досвіду та поглядів українського населення, а також боротьби з довготривалою спадщиною війни проти української ідентичності та національної свідомості.

Сьогодні, коли Україна знову стикається з агресією та конфліктом, пам'ятати уроки Другої світової війни – небезпеку тоталітаризму, важливість самовизначення та руйнівні наслідки війни – є як ніколи життєво важливим. Визнаючи український вимір цього глобального конфлікту, ми глибше цінуємо стійкість, силу та витривалий дух українського народу.

Питання для самоконтролю:

1. Яку мету переслідувало сталінське керівництво, віддаючи наказ Червоній армії перейти радянсько-польський кордон 17 вересня 1939 р.? Відповідь аргументуйте.
2. Які причини невдач Червоної армії в початковий період радянсько-німецької війни?
3. Яке військово-стратегічне значення мала битва за Дніпро?
4. Яку роль у визволенні України відіграв партизанський і підпільний рух?
5. Які приклади героїзму і жертвності українських воїнів ви можете навести?
6. 23 червня 1941 року була створена Ставка Верховного Головнокомандування – вищий орган стратегічного керівництва збройними силами СРСР (керувала фронтами, флотами, авіацією). Головою її був Сталін. 30 червня 1941 року був створений Державний Комітет Оборони (ДКО) – вищий орган, що зосередив у роки війни всю повноту влади. Головою його також був призначений Сталін. Хоча Ставка була колегіальним органом, вона ніколи не збиралася у повному складі, викликались ті, хто був потрібен Сталіну. Сталін був одночасно Верховним головнокомандувачем, займав пост наркома оборони СРСР, Генерального секретаря ЦК партії, голови Ради народних комісарів. Що дала така централізація влади в роки війни? Зробіть відповідні висновки.
7. У чому полягає трагедія українського національного руху в роки Другої світової війни?
8. Як заслуги українського народу у Другій світовій війні були оцінені міжнародним співтовариством?
9. Як Ви гадаєте, чому частина населення Західної України вітала прихід Червоної армії у 1939 р? Сформулюйте свої аргументи у вигляді тез.
10. За якими принципами мали розвиватися радянсько-німецькі відносини на основі пакту про ненапад 1939 р.?
11. Які причини боротьби формування УПА проти Армії Крайової?
12. Як Ви вважаєте, якими об'єктивними та суб'єктивними факторами, на Вашу думку, зумовлювалося продовження збройної боротьби ОУН-УПА проти радянської влади в 1945–1952 рр.?
13. Історик О. Субтельний відзначає: *«220 тисяч українців у 1944 році носили німецьку форму, 2 млн. українців воювали на боці СРСР. багато українців знаходилися в польській, румунській, угорській, чеській, американській і канадській арміях»*. Прокоментуйте цей текст. Які висновки ви можете зробити?
14. Яка мета боротьби УПА? Який ідеал Української держави вбачали провідники УПА? Чи можливо було за тих умов досягти проголошеної мети?

Список рекомендованої літератури:

1. Баран В. Україна: західні землі: 1939-1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
2. Боляновський А. Дивізія «Галичина»: Історія. Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2000. – 528 с.
3. Гриневич В. Військове будівництво в радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Історія українського війська. 1917-1995. Львів : Світ, 1996. С. 332-453.
4. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Рівне: ППДМ, 2008. Т. 1. – 832 с.
5. Кентій А. Радянський рух Опору на окупованій території України. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 97 с.
6. Кентій А. Радянські партизани 1941-1944: світло і тіні. К.: Н. Брехуненко, 2010. – 78 с.
7. Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

8. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2002. – 383 с.
9. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. Луцьк: Волин. Нац. ун-т ім. Л. Українки, 2011. – 412 с.
10. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Лисенко М., 2010. – 590 с.
11. Патриляк І. Український визвольний рух у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах. К.: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 386-429.
12. Романько І.І. Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.2 Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 612 с.
13. Романько І.І. Україна у Другій світовій війні. Навчально-методичний посібник. Кропивницький: КЛА НАУ, 2016. – 76 с.
14. Романько І.І. Радянська історіографія про початковий період німецько-радянської війни на території України: сучасний аналіз та інтерпретації. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. – С. 135–156.
15. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: У двох книгах. К. : Наукова думка, 2011. Кн. перша. 731 с.; Кн. друга. – 941 с.

Лекція 13

Українці в збройних силах СРСР (1922 – 1990 рр.)

План:

1. Участь українців в процесі формування збройних сил СРСР.
2. Участь українців у найбільших військових конфліктах другої половини ХХ ст.

Ключові терміни і поняття: *червона армія, радянська армія, військовий округ, воєнна доктрина, холодна війна, військово-політичний блок, країни Варшавського договору, «холодна війна», гонка озброєнь, радянсько-афганська війна.*

Участь українців у формуванні збройних сил Радянського Союзу була важливою складовою загального процесу військового будівництва СРСР. Як друга за чисельністю республіка, Україна зробила значний внесок у людські, промислові та командні ресурси. Ця тема має особливе значення для розуміння військової історії ХХ століття та ролі України в загальносоюзних процесах.

Після встановлення радянської влади в Україні значна частина українців увійшла до складу Червоної армії. Вони брали участь у військових операціях проти білої армії, анархістів та інших сил. У складі Робітничо-Селянської Червоної Армії діяли формування українських військових підрозділів у складі. Крім рядового складу, українці займали і командні посади. Наприклад, К.Ворошилов, який був одним із творців Червоної армії, був включений до командного складу радянської армії. Військові школи, які базувалися на теренах України відігравали значну роль у підготовці кадрів армії.

В попередній лекції зазначалось, що Україна була одним із головних солдат для Червоної армії. Республіка мобілізувала 7 млн. людей. Українці брали активну участь в бойових діях на всіх фронтах, проявляли мужність і героїзм. Серед українців було чимало видатних полководців – Іван Конєв — маршал Радянського Союзу, командувач 1-го Українського фронту; Родіон Малиновський — маршал Радянського Союзу, учасник Сталінградської битви.

Визначна роль України в звільненні окупованих територій. Безперечно велике значення мав Рух опору на українських землях в тилу ворога.

Після звільнення української території почався швидкий процес поновлення промислового потенціалу, тому республіка перетворилася на основний центр оборонної промисловості СРСР. За короткі терміни, завдяки нереальним зусиллям українського народу, в тому числі, відбулося

відновлення промислових підприємств і будівництво нових. Наприклад, «Південмаш» у Дніпропетровську, які виробляли ракети й військову техніку, Харківський танковий завод імені Малишева та багато інших.

Після закінчення Другої світової війни розпочинається нова хвиля протистояння – «холодна війна». Українські вчені та інженери брали участь у розробці радянської ядерної програми, виробництві та обслуговуванні стратегічних ракет.

Українці відіграли ключову роль у формуванні та діяльності збройних сил СРСР. Їхній внесок був значним як у людському, так і в інтелектуальному та промисловому вимірах. Водночас участь українців у військовій системі Радянського Союзу мала суперечливі наслідки, оскільки вона відбувалася в контексті загальносоюзної політики, яка не завжди враховувала національні інтереси.

Українці брали активну участь у військових конфліктах другої половини XX століття, які стали важливими подіями в історії міжнародних відносин та військової справи. Як частина Радянського Союзу, Україна була одним із ключових постачальників людських, технічних і промислових ресурсів для збройних сил СРСР. Розглянемо основні конфлікти цього періоду та роль українців у них.

➤ Корейська війна (1950–1953):

Радянський Союз офіційно не брав участі у конфлікті, попри це радянські військові радники, включаючи льотчиків, брали активну участь у бойових діях. Значна кількість українців служила у складі радянських авіаційних підрозділів, які підтримували Північну Корею. Українці складали частину радянських пілотів, які боролися у повітряних боях, зокрема у так званій «Алеї МіГів».

➤ Угорські події (1956):

Радянська армія, включно з українцями, була задіяна у придушенні антикомуністичного повстання в Угорщині. Українські військові виконували завдання в умовах міських боїв. Ця подія посилила напруження у відносинах між СРСР та країнами Східної Європи, але показала ефективність радянської армії.

➤ Карибська криза (1962):

Частини, що базувалися в Україні, були задіяні у перевезенні та розгортанні радянських ракет на Кубі. Українські інженери та військові спеціалісти брали участь у технічному забезпеченні операції. Карибська криза стала важливим уроком для радянських збройних сил, зокрема в аспектах мобільності та стратегічного планування.

➤ Чехословацькі події (1968)

У придушенні Празької весни брали участь радянські війська, значна частина яких формувалася в Україні. Українські підрозділи були задіяні у блокуванні ключових об'єктів та транспортної інфраструктури.

Військовослужбовці з України відігравали важливу роль у виконанні наказів командування, незважаючи на моральні дилеми.

➤ Афганська війна (1979–1989):

У війні в Афганістані брали участь понад 160 тисяч українців. Україна стала одним із основних джерел людських ресурсів для радянських сил. Українці служили у всіх родах військ: мотострілецьких, десантних, авіаційних і медичних. Війна мала високу ціну: понад 3 тисячі українців загинули, багато отримали поранення або зазнали психологічних травм. Афганська війна залишила глибокий слід у суспільній свідомості. Повернення ветеранів з Афганістану сприяло формуванню руху за соціальні права та змін у суспільстві.

➤ Конфлікти на Близькому Сході та Африці:

Українські військові спеціалісти, включно з інженерами та радниками, працювали у Сирії, Єгипті та інших країнах Близького Сходу. Радянські війська, до складу яких входили українці, надавали допомогу урядам цих країн у громадянських війнах.

Українці відіграли важливу роль у найбільших військових конфліктах другої половини ХХ століття. Вони були частиною радянської системи, яка використовувала людські, технічні та інтелектуальні ресурси України для досягнення своїх геополітичних цілей. Водночас ці конфлікти мали значний вплив на саму Україну, залишаючи слід у долях людей і формуючи передумови для суспільних змін.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте процес завершення українсько-польських територіальних домовленостей після Другої світової війни?
2. Як позначився на внутрішньому житті в СРСР та УРСР початок «холодної війни»? Аргументуйте відповідь.
3. Як ви вважаєте, чи впливала «холодна війна» на євроінтеграційні процеси? Аргументуйте відповідь.
4. Коли відбулося введення військ СРСР та країн Організації Варшавського договору до Чехословаччини? Хто вчинив акт самоспалення на знак протесту проти агресії СРСР щодо Чехословаччини? Чи повпливали події у Чехословаччині на внутрішню ситуацію у СРСР?
5. З якими подіями пов'язано утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод? Охарактеризуйте діяльність УГГ.
6. Коли почалося виведення (за іншими оцінками – інтервенція) радянських військ з Афганістану? Які зовнішньополітичні наслідки мав цей крок для СРСР?
7. Як українські військові та промислові ресурси вплинули на обороноздатність СРСР?
8. Яку роль відігравали українці у вирішальних битвах Великої Вітчизняної війни?
9. Як політика русифікації впливала на українських військових у складі армії?
10. Які мотиви участі українців у міжнародних конфліктах у складі СРСР?
11. Як впливали ці події на політичну і соціальну ситуацію в Україні?
12. Які уроки з цих конфліктів залишилися актуальними до сьогодні?

Список рекомендованої літератури:

1. Гриневич В. Військове будівництво в радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Історія українського війська. 1917-1995. Львів: Світ, 1996. – С. 332-453.
2. Дашкевич Я. Історія Українського війська продовжується // Історія українського війська (1917–1995) / Упоряд. Я. Дашкевич. Л.: Світ, 1996. – 840 с.
3. Історія українського війська, 1917-1995 / [упоряд., передм. Я. Дашкевич]. Львів: Світ, 1996. – 837 с.
4. Каменецький М. С. Празька весна // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. – 812 с.
5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: Либідь. 1995. – 224 с.
6. Кравчук М.В. Військове будівництво УСРР. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 48 с.
7. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. (Організація, структура, штати): Історико-правове дослідження. Івано-Франківськ. Коломия: Плай; Видавничо-поліграф. Т-во «Вік», 1997. – 74 с.
8. Литвин В. Радянський етап вітчизняної історії: до 80-річчя утворення СРСР і 85-річчя проголошення УРСР // Вісник Академії правових наук. Х., 2003. N 2- 3. С. 170-192.
9. Романько І.І. Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.3. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 580 с.
10. Романько І.І. Історія України та української культури. Навчально-методичний комплекс. Кропивницький: Вид-во ЛА НАУ, 2019. – 500 с.

Лекція 14

Збройні сили України в період незалежності

План:

1. Будівництво та розвиток Збройних Сил України.
2. Склад Збройних Сил України.
3. Гібридні війни Росії.

Ключові терміни і поняття: *державний суверенітет, територіальна цілісність, північноатлантичний альянс, Декларація про державний суверенітет, воєнна доктрина, безядерний статус, миротворча діяльність, гібридна війна, інформаційна війна.*

Після здобуття незалежності в 1991 році Україна зіткнулася з необхідністю створення власних Збройних Сил (ЗСУ). За цей період ЗСУ пройшли складний шлях від формування на базі радянської армії до сучасної армії, яка відповідає стандартам НАТО. Ця лекція розглядає основні етапи будівництва та розвитку Збройних Сил України в період 1991–2025 років.

24 серпня 1991 року Верховна Рада України проголосила незалежність України. Вже у вересні 1991 року Верховна рада України ухвалила Указ про створення Міністерства оборони України. На баланс України було прийнято значну частину радянського військового потенціалу, включаючи особовий склад, техніку та бази.

Вже з перших днів будівництва власної армії суспільство і влада зіткнулись з певними труднощами. По-перше – відсутність чіткої доктрини та стратегічного бачення майбутнього збройних сил. Економічні труднощі стали причиною значного скорочення чисельності особового складу та розброєння. У 1994 році було прийнято рішення про ліквідацію ядерного арсеналу республіки. З цією метою підписано Будапештський меморандум.

Керівництво країни поставили завдання на реформацію армії. Ці реформи були спрямовані на професіоналізацію ЗСУ. Починається розбудова власної системи підготовки офіцерських кадрів.

Починаючи з 2003 року спостерігається активізація спрямована на міжнародну співпрацю. Українські контингенти брали участь у миротворчих операціях ООН і НАТО, зокрема на Балканах, в Іраку та Африці. Це сприяло підвищенню професіоналізму ЗСУ та інтеграції у світову військову спільноту.

Проблеми з фінансування і технічним забезпеченням Збройних сил України проявилися в політиці подальшого скорочення чисельності збройних сил. Але у той же час розроблялися плани для творення нової стратегії оборони та модернізації армії. Для реалізації поставлених цілей

розпочинається співпраця з Північно-атлантичним альянсом. Була розроблена програма "Партнерство заради миру", також розроблялися стандарти, сумісні з НАТО. Однак можемо констатувати, що ця співпраця відбувалась повільно, тому що був відсутній політичний консенсус. Військова агресія Росії у 2014 році стала переломним моментом для ЗСУ. Розпочинається реформування командної структури та системи мобілізації.

Збройні Сили України пройшли шлях від складного становлення в 1990-х роках до перетворення на одну з найбільш боєздатних армій у світі. Військова агресія Росії та інтеграція до НАТО стали ключовими факторами реформування та розвитку. Перспективи ЗСУ залишаються амбітними, з акцентом на професіоналізацію, технологічний прогрес і зміцнення обороноздатності держави.

Основними компонентами Збройних сил України є:

- Сухопутні війська. Це найбільший компонент ЗСУ. Сухопутні війська включають мотопіхотні, танкові, артилерійські та інші підрозділи.
- Повітряні сили. Їх завдання забезпечувати охорону повітряного простору. На озброєнні повітряних сил є винищувальна, транспортна та протиповітряна авіація.
- Військово-морські сили. Завдання ВМС України – охорона морських кордонів і виконання завдань у Чорному та Азовському морях. До складу входять кораблі, підводні човни, морська авіація та берегові війська.
- Сили спеціальних операцій. Виконують завдання високої складності, зокрема розвідку та диверсії.
- Територіальна оборона. Забезпечує безпеку в регіонах і підтримує мобілізаційні заходи.

Кадровий склад Збройних сил України формується на професійній військовій на контрактній основі. Також ЗСУ можуть поповнюватися за рахунок резервістів та мобілізованих під час воєнного стану. Починаючи з 2014 року спостерігається значне розширення програми підготовки кадрів за стандартами НАТО.

На озброєнні ЗСУ знаходяться сучасні зразки техніки, включаючи системи ППО, танки, артилерію та дрони. Постійне оновлення та модернізація за рахунок внутрішніх розробок і міжнародної допомоги.

Військова агресія Росії у 2014 році стала переломним моментом для ЗСУ. Вона посприяла реформуванню командної структури та системи мобілізації. Починаючи з 2014 року розпочалася масштабна мобілізація добровольців і створення добровольчих батальйонів. А з початком повномасштабного вторгнення РФ в України була оголошена загальна мобілізація.

Воєнні дії сприяли запровадженню натовських стандартів у підготовці та озброєнні. Розпочалося систематичне навчання українських військових іноземними інструкторами. Розширилася співпраця з країнами НАТО та отримання військової допомоги. Спостерігаємо розвиток сил спеціальних

операцій, авіації та флоту та модернізацію військової техніки і закупівлю сучасного озброєння.

Гібридні війни це – поєднання військових, економічних, інформаційних та кібератак для досягнення політичних цілей. Використання нерегулярних сил, проксі-груп та дезінформації.

Основні етапи гібридної війни:

- Анексія Криму (2014). Росія використовувала "зелених чоловічків" (без розпізнавальних знаків) для окупації півострова. Потужна інформаційна кампанія для легітимізації анексії.
- Війна на Донбасі. Підтримка проросійських бойовиків зброєю, технікою та фінансами. Вплив на місцеве населення через пропаганду та дезінформацію.
- Кібератаки та інформаційна війна. Масовані кібератаки на українські енергетичні та урядові структури (2015–2017). Поширення фейкових новин та маніпуляцій у соціальних мережах.
- Реакція України на гібридні загрози. Створення Центру протидії дезінформації. Розвиток кібербезпеки та інформаційних військ. Залучення міжнародної підтримки для протидії гібридній агресії.

Збройні сили України пережили значний розвиток і продовжують адаптуватися до нових викликів і умов, зберігаючи свою важливу роль у забезпеченні безпеки країни і сприяючи міжнародній стабільності.

Питання для самоконтролю:

1. Коли було прийнято Закон «Про Збройні сили України»? У чому полягало його значення для незалежної України?
2. У чому полягали проблеми і здобутки процесу розбудови української армії в 1990-х роках? Відповідь обґрунтуйте.
3. За яких умов Україна відмовилася від ядерної зброї? Які документи проголошували міжнародну безпеку українській державі? Які наслідки для України мало це рішення? Відповідь обґрунтуйте.
4. Коли Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови гарантії безпеки з боку ядерних держав? Які наслідки цього кроку для України?
5. Чому Україна, маючи третій у світі після США і Росії ядерний потенціал, проголосила себе безядерною державою?
6. Яка подія перетворила російсько-український конфлікт на російсько-українську війну?
7. Яку роль відіграє Європейський Союз та інші західні організації у врегулюванні воєнного конфлікту в Україні?
8. Які ключові виклики стояли перед ЗСУ в період 1991–2014 років?
9. Як війна з Росією вплинула на розвиток ЗСУ?
10. Які перспективи інтеграції України до НАТО та її значення для ЗСУ?

Список рекомендованої літератури:

1. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року № 1427-XII: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>

2. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.
3. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157
4. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006
5. Задорожна Д. Помаранчева революція. Причина і результат // ХайВей/ URL: <https://li.ua/story/159870/>
6. Залізник Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. К.: Шлях, 2014. – 168 с.
7. Мельничук І. Держави пострадянського простору в сучасних геостратегічних документах Російської Федерації // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. 2014. Вип. 3(71). – С. 315-325.
8. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.94 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU94437.html
9. Никоноров О. Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області // Depo. Донбас. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000>
10. Потапенко Я. П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (підходи, оцінки, інтерпретації): монографія. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В», 2016. – 304 с.

Лекція 15

Російсько-українська війна

План:

1. Російсько-українська війна: хронологія подій.
2. Співробітництво України з країнами-членами Північноатлантичного Альянсу у військовій сфері на сучасному етапі.

Ключові терміни і поняття: *сепаратизма, анексія, окупація, депортація, порушення територіальної цілісності, військовополонені, Женевська конвенція, права людини, зройна агресія, військовий конфлікт, врегулювання військового конфлікту, НАТО, євроінтеграція, регулярна армія, територіальна оборона, добровольчі загони, антитерористична операція, кіборги, Операція Об'єднаних сил, волонтерський рух.*

Причини російсько-української війни є багатограними та мають як історичні, так і сучасні аспекти. Серед основних причин виділяють наступні:

- Історичні та ідеологічні передумови. Росія прагнула зберегти вплив на території, які вона вважає частиною свого "історичного простору", включаючи Україну. Ідеологія "руського міра", яка заперечує існування України як окремої нації, сприяла агресивній політиці РФ. Втрата контролю над Україною в 1991 році стала для Росії значним геополітичним і психологічним ударом.
- Геополітичні фактори. Укладення угоди про асоціацію з ЄС, бажання України інтегруватися в НАТО і ЄС сприймалися Росією як загроза її впливу. Україна є важливим транзитним маршрутом для російського газу та ключовою ланкою для контролю Чорного моря.
- Економічні причини. Україна має значні природні ресурси (вугілля, газ, метали, сільськогосподарські угіддя), що робить її важливим економічним активом. Контроль над Кримом забезпечує Росії стратегічну перевагу в Чорному морі та доступ до потенційних покладів енергоресурсів.
- Політичні причини. Революція Гідності у 2014 році і відсторонення Віктора Януковича стали каталізатором агресії РФ. Успішний приклад демократичного розвитку України міг би стати загрозою для авторитарного режиму в Росії.
- Військові та безпекові аспекти. Росія хотіла запобігти розширенню НАТО на схід, використовуючи Україну як "буферну зону". Росія прагнула зберегти військові бази в Криму, зокрема базу Чорноморського флоту.

- Культурні та інформаційні аспекти. Росія маніпулювала питаннями мови, релігії та культури для дестабілізації ситуації в Україні. Масштабна інформаційна кампанія в Росії формувала у громадян негативний образ України та виправдовувала агресію.
- Стратегія відволікання уваги. Загострення конфлікту з Україною дозволяло російській владі відволікти увагу свого населення від економічних і соціальних проблем усередині країни.

Російсько-українська війна є наслідком довготривалих імперських амбіцій Росії, геополітичного протистояння між Сходом і Заходом та прагнення українського народу до суверенітету і європейського вибору. Конфлікт відображає боротьбу між демократичними цінностями і авторитаризмом, яка має глобальний вплив.

Хронологія подій Російсько-української війни.

I. 2014 рік: Початок конфлікту:

- Лютий 2014: Революція Гідності в Україні. Відставка президента Віктора Януковича.
- Березень 2014: Окупація Росією Криму: проведення псевдореферендуму під військовим контролем РФ. Анексія Криму Росією, що не визнана Україною та міжнародною спільнотою.
- Квітень 2014: Початок збройного конфлікту на Донбасі. Захоплення проросійськими бойовиками адміністративних будівель у Донецьку, Луганську та інших містах
- Червень–серпень 2014: Українські сили розпочинають антитерористичну операцію (АТО). Перемога ЗСУ у низці операцій, зокрема у звільненні Слов'янська та Краматорська. Введення російських регулярних військ у серпні 2014 року.
- Вересень 2014: Мінські угоди (Мінськ-1) – перша спроба мирного врегулювання.

II. 2015–2021 роки: Період локалізації конфлікту:

- Січень–лютий 2015: Бої за Дебальцеве. Значні втрати для ЗСУ через наступ російських військ. Мінськ-2: підписання другого пакету домовленостей.
- 2016–2021 роки: ЗСУ переходять до оборони, поступово впроваджуючи стандарти НАТО. Посилення санкцій проти Росії. Створення Операції об'єднаних сил (ООС) замість АТО у 2018 році.

III. 2022 рік: Повномасштабне вторгнення Росії:

- Лютий 2022: 24 лютого – початок повномасштабного вторгнення РФ. Масові атаки на Київ, Харків, Херсон, Маріуполь та інші міста. Глобальне об'єднання міжнародної спільноти на підтримку України.
- Березень–травень 2022: Провал наступу Росії на Київ і відступ російських військ. Жорстокі бої за Маріуполь. Захисники "Азовсталі".

- Червень–грудень 2022: Україна отримує військову допомогу від партнерів (HIMARS, ППО тощо). Контрнаступ ЗСУ в Харківській і Херсонській областях. Звільнення Херсона.

IV. 2023 рік: Подальша ескалація:

- Січень–липень 2023: Масовані обстріли цивільної інфраструктури. Стабілізація фронту та локальні успіхи ЗСУ.
- Серпень–грудень 2024: Посилення санкцій проти РФ. Воєнні дії продовжуються по всьому фронту. Висновки

Російсько-українська війна стала не лише викликом для України, а й перетворилася на конфлікт глобального значення. Військова агресія РФ, масові порушення прав людини та підтримка України міжнародною спільнотою кардинально змінюють геополітичну ситуацію у світі.

Співробітництво України з країнами-членами НАТО є важливим напрямом забезпечення безпеки та обороноздатності держави, особливо в умовах російської агресії. Воно охоплює різноманітні аспекти: військову допомогу, навчання, обмін досвідом і модернізацію Збройних сил України (ЗСУ).

Ключові напрямки співробітництва:

I. Військова допомога:

- Озброєння та техніка: Україна отримує сучасні види озброєння та техніки від країн-членів НАТО, зокрема системи протиповітряної оборони (HIMARS, NASAMS, Patriot), танки (Leopard 2, Challenger 2), артилерійські системи та бронетехніку.
- Боєприпаси та матеріально-технічне забезпечення: Постачання боєприпасів, бронежилетів, засобів зв'язку та іншого обладнання.
- Фінансова підтримка: Виділення пакетів фінансової допомоги на зміцнення обороноздатності.

II. Спільні навчання та тренінги:

- Регулярна участь України у спільних навчаннях із НАТО, таких як «Sea Breeze» і «Rapid Trident».
- Програми підготовки українських військових у навчальних центрах НАТО.
- Відкриття тренувальних місій, зокрема EU Military Assistance Mission (EUMAM), для підготовки українських бійців на території європейських країн.

III. Модернізація Збройних сил України:

- Перехід на стандарти НАТО: Україна активно впроваджує процедури, стандарти та підходи Альянсу у своїй оборонній сфері.
- Цифровізація та управління: Модернізація систем управління військами відповідно до стандартів НАТО.
- Військово-промисловий комплекс: Розвиток співпраці у сфері виробництва зброї та військової техніки.

IV. Політична та стратегічна підтримка:

- Річні національні програми: Планування оборонних реформ із метою зміцнення обороноздатності України.
- Членство в НАТО: Надання Україні статусу партнера з розширеними можливостями (Enhanced Opportunities Partner) у 2020 році, що сприяє глибшій інтеграції в структури НАТО.
- Рамштайнський формат: Координація військової допомоги через зустрічі країн-партнерів під керівництвом США.

V. Розвідка та обмін інформацією:

- Надання розвідувальних даних для покращення ефективності дій ЗСУ.
- Спільні зусилля у кібербезпеці для захисту української інфраструктури.

Плідна співпраця з Північно-атлантичним альянсом має свої позитивні наслідки, а також певні виклики. До досягнень можемо віднести: відчутне посилення обороноздатності України. Підвищення рівня взаємосумісності української армії з військами НАТО. Зміцнення міжнародної підтримки України. До викликів: необхідність подальшого реформування оборонного сектору. Велика залежність від зовнішньої допомоги у тривалому конфлікті. Російська агресія як перешкода для швидкої інтеграції України в НАТО.

Співробітництво України з НАТО є стратегічно важливим для забезпечення її обороноздатності та безпеки. Інтеграція України у військові структури Альянсу сприяє не лише зміцненню ЗСУ, а й стабільності в регіоні. У сучасних умовах ця співпраця є основою для досягнення майбутньої мети – повноправного членства України в НАТО.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте головні компоненти гібридної війни.
2. Використовуючи допоміжні ресурси (пресу, Інтернет) скласти презентацію «Російсько-українська війна»:
 - оборона Донецького аеропорту;
 - волонтерський рух;
 - початок повномасштабного вторгнення;
 - Харків в лютому 2022 р: місто залізобетон».
3. Перелічіть основні напрямки співробітництва ОБСЄ з Україною у формуванні європейської системи безпеки. Доведіть що ця співпраця є ефективною.
4. На конкретних прикладах доведіть, що ЄС – основний посередник у політико-економічному та військовому конфлікті між Україною та РФ.
5. Проаналізуйте гуманітарну складову у допомозі ЄС для України в умовах гібридної війни РФ та повномасштабного вторгнення.
6. Підготуйте коротке повідомлення на тему: «Санкції ЄС проти РФ як допомога у врегулюванні російсько-української війни».
7. Складіть розгорнутий план доповіді: «Україна – НАТО: історія відносин, перспективи співпраці».

Список рекомендованої літератури:

1. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.

2. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 643_157](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157)
3. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/643_006](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006)
4. Задорожна Д. Помаранчева революція. Причина і результат // ХайВей/ URL: <https://li.ua/story/159870/>
5. Залізник Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. К.: Шлях, 2014. – 168 с.
6. Мельничук І. Держави пострадянського простору в сучасних геостратегічних документах Російської Федерації // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. 2014. Вип. 3(71). – С. 315-325.
7. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.94 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU94437.html
8. Никоноров О. Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області // Depo. Донбас. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000>
9. Потапенко Я. П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (підходи, оцінки, інтерпретації): монографія. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В», 2016. – 304 с.
10. Романюк Р. Від ГКЧП до АТО: етапи російської агресії // Українська правда. 2017. 23 серпня. URL: [https://www.pravda.com.ua/articles/ 2017/08/23/7152531/](https://www.pravda.com.ua/articles/2017/08/23/7152531/)
11. Романько І.І. Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.3. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 580 с.
12. Романько І.І. Україна більше за життя: загиблі воїни-земляки – учасники антитерористичної операції (на матеріалах музейної експозиції КЛА НАУ). Довідник. Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 128 с.

Глосарій

Агресія – застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, або в будь-який інший спосіб, несумісний із Статутом Організації Об'єднаних Націй (Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1974 року). Відповідно до Закону України «Про оборону України» збройна агресія – застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України.

Анексія – Насильницьке приєднання, загарбання якоюсь державою іншої держави або частини її території. Анексія є одним із актів агресії (див. «акт агресії»), а відтак грубим порушенням міжнародного права. Будь-які територіальні зміни можуть відбуватися лише при здійсненні права націй на самовизначення, або коли є добровільна згода обох держав.

Низка міжнародних документів визнає анексію протиправною:

- в Декларації про принципи міжнародного права, прийнятою Резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 р. зазначається, що «територія держави не може бути об'єктом воєнної окупації», а також «не повинна бути об'єктом придбання іншою державою в результаті загрози силою чи її застосування»;

- Декларація ООН про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності й суверенітету (1965) засуджує не тільки збройне втручання, а й «всі інші форми втручання та різні загрози, направлені проти правосуб'єктності держави».

У світовій історії є низка прикладів анексії території одних держав іншими. Найвідоміші – це приєднання (або аншлюс, з нім. *Anschlu*) нацистською Німеччиною Австрії, а також Судетської області Чехословацької республіки у 1938 р.

Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності (Закон України «Про внесення змін до законів України щодо боротьби з тероризмом». 2014 рік). АТО завершилась із початком Операції Об'єднаних сил, тому вживання цього терміну щодо подій, які відбулись після 30 квітня 2018 року є некоректним. АТО – один із форматів ведення війни Україною проти російської агресії.

Будапештський меморандум – документ про неядерний статус України, що містить гарантії суверенітету та безпеки України. Повна назва – Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Документ підписаний 5 грудня 1994 р.

між Україною, США, Британією та Росією. У 1995 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Меморандум як офіційний документ.

Підписавши Меморандум, Україна взяла на себе зобов'язання ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходилася на її території. У свою чергу США, Британія та Росія зобов'язалися:

- поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України;
- утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України;
- утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги;
- домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні як державі – учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї;
- не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави – учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їх території чи їх підопічні території, їх збройні сили або на їх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

Військовополонений – особа, яка потрапила в полон до супротивника. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ст. 4) називає військовополоненими осіб, які належать до таких категорій:

- особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил;
- членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано;
- членів особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;
- осіб, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад цивільних осіб з екіпажів військових літаків, військових кореспондентів, постачальників, особового складу робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил;
- членів екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітанів, лоцманів та юнг, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права;

Жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни.

Також Конвенція містить вимоги гуманного поводження з військовополоненими. У статті 13 йдеться про те, що «жодного

військовополоненого не можна піддавати фізичному каліченню або медичним чи науковим експериментам будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою у проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого та не здійснюються в його інтересах. Так само військовополонені завжди мають бути захищеними, зокрема від актів насилля чи залякування, а також від образ та цікавості публіки». Відповідальність за поводження з полоненими несе держава, що тримає в полоні, а не окремі особи чи військові частини, які взяли в полон.

Військові злочини – злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів.

Кримінальний кодекс України містить окремий розділ XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)», який містить перелік таких злочинів. Зокрема – це:

- непокора;
- невиконання наказу;
- опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків;
- погроза або насильство щодо начальника;
- порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості;
- самовільне залишення військової частини або місця служби;
- дезертирство;
- ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом;
- викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем;
- умисне знищення або пошкодження військового майна;
- необережне знищення або пошкодження військового майна;
- втрата військового майна;
- порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення;
- порушення правил водіння або експлуатації машин;
- порушення правил польотів або підготовки до них;
- порушення правил кораблеводіння;
- порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання;
- порушення правил несення прикордонної служби;
- порушення правил несення бойового чергування;
- порушення статутних правил внутрішньої служби;
- розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості;

- недбале ставлення до військової служби;
- бездіяльність військової влади;
- перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень;
- здача або залишення ворогові засобів ведення війни;
- залишення гинучого військового корабля;
- самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю;
- добровільна здача в полон;
- злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (добровільна участь військовослужбовця, який перебуває в полоні, у роботах, що мають військове значення, або в інших заходах, які завідомо можуть заподіяти шкоду Україні або союзним з нею державам, за відсутності ознак державної зради та ін.);
- мародерство;
- насильство над населенням у районі воєнних дій;
- погане поводження з військовополоненими;
- незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею.

Воєнні злочини – злочини, що пов'язані зі збройним конфліктом. Ці злочини визначені ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що включають серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р., інші серйозні порушення законів та звичаїв війни, що застосовуються до міжнародних збройних конфліктів та конфліктів неміжнародного характеру. Це зокрема:

- умисне вбивство;
- тортури чи нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти;
- умисне завдання сильних страждань чи нанесення важких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю;
- незаконне, безцільне та значне за обсягами знищення чи привласнення майна, що не викликане воєнною необхідністю;
- примушування військовополоненого чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, служити у збройних силах ворожої сторони;
- умисне позбавлення військовополоненого чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, права на справедливий та звичайний судовий процес;
- незаконне обмеження свободи;
- взяття заручників;
- напад на цивільне населення або на цивільні об'єкти;
- мародерство;
- скоєння таких злочинів, як зґвалтування, сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова стерилізація та будь-яких інших видів сексуального насильства;
- застосування отрути чи отруєної зброї;
- застосування задушливих, отруйних чи інших газів та будь-яких аналогічних рідин, матеріалів чи засобів;

- пряме або непряме переміщення окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію, чи депортація або переміщення частини чи всього населення окупованої території як в межах відповідної території, так і за її межі.

Внутрішньо переміщена особа – громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»)

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Закон України «Про оборону України»).

Геноцид – злочин, що полягає у скоєнні дій з наміром знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948) та Римський Статут Міжнародного кримінального суду (1998) визначають такий перелік дій, які можна вважати геноцидом:

- 1) убивство членів такої групи;
- 2) завдання серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- 3) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи;
- 4) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі групи;
- 5) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Приклади:

- Знищення вірменів владою Туреччини (1915).
- Голокост (нацистська Німеччина).
- Голодомор в Україні (1932-1933). Коментар: 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким Голодомор визнано геноцидом українського народу. Проте не всі країни світу визнали Голодомор геноцидом (лише 18 країн і частина штатів США).
- Знищення народу тутсі владою Руанди (1994).
- Знищення боснійських мусульман у Сребрениці (1995).

Деокупація – повернення під контроль держави окупованих іншою державою територій.

Держава-агресор Російська Федерація (зі Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором від 27 січня 2015 року).

Державний суверенітет України – проголошено Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Добровольці – особи, які за власним бажанням воюють на боці однієї зі сторін збройного конфлікту.

У Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» добровольцями вважаються «особи, які у складі добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, за умови, що в подальшому такі добровольчі формування були включені до складу Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів».

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ст. 4) визначає умови, які є обов'язковими для визнання добровольців такими, на яких розповсюджуються закони та звичаї війни:

- а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;
- б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;
- в) вони носять зброю відкрито;
- г) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни.

Заручник – цивільна особа, яка захоплюється та (або) утримується примусово, поза її волею та всупереч її бажанню, з метою добитися задоволення тих чи інших вимог. Захоплення заручників є злочином.

Стаття 147 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за цей злочин та визначає термін «захоплення заручників» як захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника.

Захоплення заручників може мати міжнародний характер, якщо:

- злочинці і заручники є громадянами різних держав;
- злочинці і заручники можуть бути громадянами однієї держави, але злочин скоюється за межами цієї держави;

- заручниками виступають особи, що користуються міжнародним захистом;
- підготовка та вчинення злочину здійснюються на території різних держав;
- виникає питання про видачу злочинця в разі його приховування на території іншої держави.

Основним документом, який кваліфікує захоплення заручників як злочин міжнародного характеру, є Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р. Стаття 1 цієї Конвенції визначає, що «будь-яка особа, яка захоплює або утримує іншу особу й погрожує вбити, завдати пошкодження або продовжувати утримувати іншу особу (далі називається «заручник») для того, щоб примусити третю сторону, а саме: державу, міжнародну міжурядову організацію, будь-яку фізичну, юридичну особу або групу осіб, – здійснити чи утриматись від здійснення будь-якого акту як прямої, так і опосередкованої умови для звільнення заручника, вчиняє відповідно до змісту цієї Конвенції, злочин захоплення заручників». Проте, у ст. 12 документа зазначено, що ця Конвенція не застосовується до «акту захоплення заручників, вчиненого під час збройних конфліктів».

Колабораціонізм – усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам.

Станом на початок 2020 р. в Україні відсутнє законодавство про колабораціонізм. Питання колабораціонізму набуло актуальності через тимчасову окупацію частини українських територій Російською Федерацією.

Лінія зіткнення – умовне розмежування між тимчасово неконтрольованою територією та контрольованою територією.

Незаконні збройні формування – утворені всупереч законодавству будь-якої країни воєнізовані угруповання, які переслідують політичні чи інші цілі, використовуючи методи збройного насильства; можуть вести збройну боротьбу з органами державної влади, протистояти урядовим військам, воювати між собою і навіть з мирним населенням.

Конституція України забороняє створення будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. Стаття 260 Кримінального кодексу України «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань» передбачає кримінальну відповідальність за створення незаконних збройних формувань, керівництво ними та участь у них. У примітках до цієї статті міститься роз'яснення, що під воєнізованими «слід розуміти формування, які мають організаційну структуру військового типу, а саме: єдиноначальність, підпорядкованість та дисципліну, і в яких проводиться військова або стройова чи фізична підготовка», під збройними формуваннями «слід розуміти воєнізовані групи, які незаконно мають на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю».

У 2014 р. на сході України за підтримки Російської Федерації створені незаконні збройні формування, які захопили адміністративні будівлі в окремих районах Луганської та Донецької областей. Із розвитком конфлікту 16 вересня 2014 р. утворено окупаційні адміністрації Російської Федерації.

Окупація – тимчасове зайняття збройними силами воюючої сторони у міжнародному конфлікті території ворога у період ведення бойових дій. Анексія – примусове набуття (приєднання) території однією державою за рахунок іншої держави. Таке набуття (приєднання) передбачає здійснення окупації відповідної території та чіткий намір здійснювати таку окупацію постійно (*corpus et animus*). У сучасному міжнародному праві анексія не розглядається як законний спосіб набуття території, оскільки є порушенням заборони або загрози застосування сили. На відміну від прагнення держави відмовитися від території, анексія виникає, коли «приймаюча» держава заявляє, що тепер вона володіє цією територією. Анексія зазвичай відбувається слідом за військовою окупацією території, коли окупант вирішує зміцнити свій фізичний контроль шляхом набуття законного права. Анексія території є адміністративною дією, пов'язаною із завоюванням. Випадки анексії у сучасній практиці не є типовими і зазвичай розглядаються як незаконні.

Окупована територія – територія, яка фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції (IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходол, підписана в Гаазі 18 жовтня 1907 року, для України набрала чинність 24 серпня 1991 року). Тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль (Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»). Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є територією, тимчасово окупованою Російською Федерацією (Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй «Стан справ у сфері прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна) «від 19 грудня 2016 року N71/205 та від 19 грудня 2017 року N72/190). Тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України (Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»)

Операція Об'єднаних сил – операція із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей. ООС розпочалася із завершенням Антитерористичної операції, тому це поняття слід вживати для означення подій, які відбулися/відбуваються після 30 квітня 2018 року. ООС – один із форматів ведення війни Україною проти російської агресії.

Примус до миру – низка примусових заходів (у тому числі й із залученням військової сили), які здійснюють миротворчі сили ООН з метою відновлення міжнародного миру та безпеки, що покликані змусити ворогуючі сторони припинити збройний конфлікт та встановити перемир'я. Проводяться без згоди сторін конфлікту. Проведення операції з примусу до миру санкціонує Рада Безпеки ООН.

Реінтеграція – повернення тимчасово окупованих територій України, населення, що на них проживає, в єдиний конституційний простір України.

Сепаратизм – прагнення окремих груп населення чи організації до відокремлення, відособлення; рух за надання частині держави права автономії чи за її повне відокремлення і створення нової держави.

Кримінальний кодекс України (ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність та недоторканість України») визначає кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі за «умисну дію, вчинену з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій».

Закон України «Про основи національної безпеки України» відносить сепаратизм та намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України до загроз національній безпеці України.

«*Сіра зона*» – неофіційний термін, яким послуговуються для позначення «буферної смуги» вздовж лінії зіткнення (див. «лінія розмежування (зіткнення)») на сході України, яку переважно не контролює жодна із воюючих сторін. Жителі населених пунктів, які опинилися в «сірій зоні», найбільш уразливі і потерпають у тому числі й від правового вакууму, який утворився через відсутність там українських органів влади.

Тимчасово неконтрольована територія – територія, на якій органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження (із Порядку переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції, затвердженого постановою КМУ від 1 березня 2017 року).

Тимчасово окуповані території України – частина території України, яка контролюється Російською Федерацією (через окупацію АР Крим та частини Донецької і Луганської областей).

Правовий статус тимчасово окупованих територій визначається двома законами:

- Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 2014 р. (визначає статус АР Крим);

- Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» 2018 р. (визначає статус частини Донецької та Луганської областей).

Датою початку тимчасової окупації АР Крим, згідно з Законом, є 20 лютого 2014 р., а тимчасово окупованими територіями:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) надра під територіями, зазначеними в пунктах 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.

Дату початку тимчасової окупації частини територій Донецької та Луганської областей закон не визначає. А тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях є частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль, а саме:

1) сухопутна територія та її внутрішні води у межах окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей;

2) внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території, визначеної пунктом 1 цієї частини;

3) надра під територіями, визначеними пунктами 1 і 2 цієї частини, та повітряний простір над цими територіями.

Межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях, визначаються Президентом України за поданням Міністерства оборони України, підготовленим на основі пропозицій Генерального штабу Збройних сил України. Закони також визначають, що тимчасово окупована територія є невід'ємною частиною території України, незалежно від терміну окупації.

Цілісність території визначено у Декларації про державний суверенітет України. У статті V «Територіальне верховенство» йдеться, що Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць. Стаття 2 Конституції України визначає, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Рекомендована література

Основна література

1. *Бунєєв Т. В.* Історія війн та збройних конфліктів: підручник / Т. В. Бунєєв, І. Г. Блощинський, С. В. Сінкевич. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2016. 340 с.
2. *Воєнна історія України: конспект лекцій* / укладач П. Є. Трофименко, А. М. Ліцман. – Суми: Сумський державний університет, 2022. 231 с.
3. *Гуржій О.І., Ресніт О.П.* Славетні битви на теренах України. Від княжої доби до початку ХХ ст. – К.: Арій, 2013. 336 с.
4. *Кабачинський М. І.* Історія кордонів України: Навчальний посібник / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2008. 344 с.
5. *Котляр М.Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі /М.Ф.Котляр/НАН України. Інститут історії України. – К.:Наш час, 2010. 280 с.
6. *Локальні війни, воєнні та прикордонні конфлікти (ХХ століття) :* Навчальний посібник / Т. В. Бунєєв, А. С. Сіцінський, О. В. Богуш та ін. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2006. 435 с.
7. *Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття: (історико-філософський аспект):* Монографія/О.І.Гуржій, С.П. Мосов, В.Д.Макаров та інші. – К.: т-во «Знання» України, 2006, 356с.
8. *Романько І.І.* Воєнна історія України. Навчальний посібник. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. – Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. 372 с.

Допоміжна література

1. *Боечко В.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. 168 с.
2. *Дністрянський М. С.* Кордони України / М. С. Дністрянський. – Львів : Світ, 1992. 144 с.
3. *Історія війн і збройних конфліктів: Курс лекцій* / М. М. Видиш, І. І. Статуєв, О. А. Сціборовський та ін. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2006. 107 с.
4. *Історія війн і збройних конфліктів: Альбом схем* / М. М. Видиш, І. І. Статуєв, О. А. Сціборовський та ін. – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2008. 108 с.
5. *Історія українського козацтва.* Нариси у двох томах / під ред. В. А. Смолія. — Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. Т.1. 800 с.
6. *Історія українського козацтва.* Нариси у двох томах / під ред. В. А. Смолія. — Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. Т.2. 724 с.
7. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)* / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін і доп. – Львів: Світ, 1992. 712 с.
8. *Кабачинський М. І.* Історія кордонів та прикордонних військ України : Монографія / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. 216 с.

9. *Кабачинський М. І.* Історія охорони кордонів України: Монографія / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2005. 355 с.
10. *Котляр М. Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Наш час, 2010. 280 с.
11. *Нариси воєнно-політичної історії України: Навчальний посібник* / С. О. Кубіцький, В. Л. Кирик, А. Б. Єрмоленко, С. В. Сірий, В. Г. Безбах. – К.: Видавничо-поліграфічний центр — Київський університет, 2008. 375 с.

Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті,

відео-лекції, інше методичне забезпечення

1. Армії, в яких воювали українці у II Світовій війні. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20150507-1550170/>
2. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ. URL: https://pidruchniki.com/1122061444728/istoriya/viniknennya_ukrayinskogo_kozactva_zaporozka_sich.
3. Гетьманщина 1654 – 1781 pp. URL: <https://histua.com/istoriya-ukraini/ukrainski-zemli-v-dobu-kozactva/getmanwina>
4. Довідник з історії України. URL: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>
5. Історія України документи. URL: www.history.univer.kharkov.ua/hist_ukraine/index.html
6. Інститут історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/>

Електронне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Кашаба Ольга Юріївна

ВОЄННА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій з дисципліни
для здобувачів вищої освіти
першого освітнього рівня «бакалавр»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 30.01.2025. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 7,99. Обсяг 0,920 Мб. Зам. № 45/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна